

"IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION"

international scientific-practical journal

ALMATY, KAZAKHSTAN

ISSN: 3007-8946

15 AUGUST 2025

els.education23@mail.ru

irc-els.com

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
«IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION»**

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
«IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION»**

Main editor: G. Shulenbaev

Editorial colleague:

B. Kuspanova
Sh Abyhanova

International editorial board:

R. Stepanov (Russia)
T. Khushruz (Uzbekistan)
A. Azizbek (Uzbekistan)
F. Doflat (Azerbaijan)

International scientific journal «IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION», includes reports of scientists, students, undergraduates and school teachers from different countries (Kazakhstan, Tajikistan, Azerbaijan, Russia, Uzbekistan, China, Turkey, Belarus, Kyrgyzstan, Moldova, Turkmenistan, Georgia, Bulgaria, Mongolia). The materials in the collection will be of interest to the scientific community for further integration of science and education.

Международный научный журнал «IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION», включают доклады учёных, студентов, магистрантов и учителей школ из разных стран (Казахстан, Таджикистан, Азербайджан, Россия, Узбекистан, Китай, Турция, Беларусь, Кыргызстан, Молдавия, Туркменистан, Грузия, Болгария, Монголия). Материалы сборника будут интересны научной общественности для дальнейшей интеграции науки и образования.

15 августа 2025 г.
Almaty, Kazakhstan

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17004202>
ӘӨЖ 398.8(=512.122)

АҚЫН АРМАН БЕРДАЛИН АЙТЫСТАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ КӨРІНІСІ

ШАХМАНОВА Г.Ш.

п.ғ.м., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

ТЛЕУБЕРДИНА Г.Т.

ф.ғ.к., қауымд. профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

НУРЖАКСИНА М.К

ф.м., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

Қазақтың дәстүрлі ауыз әдебиетінің бірегей жанры – айтыс өнері ғасырлар бойы халықтың рухани мұрасын сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің маңызды құралы болып келеді. Айтыс қай дәуірде болсын елдің игілігіне, халықтың жоғын жоқтап, барын бағалауға қызмет етті. «Айтыс – соқтықпалы жолдардан, тар жол тайғақ кешулерден өтті. Теңіздің толқынындай бір буыннан кейін келесі буын іліп әкетіп, ұлттық өнердің шамшырағын жақты. Халық ақындарды сұрапыл соғыс жылдары да айтыс көрігін қыздырып, елдің еңсесін көтеріп жыр төкті. Ел тәуелсіздікке қол жеткізіп, елдіктің шуағы шашылған соң атамұра өнер қайта түлеп, қанатын биікке қақты» [1].

Қазіргі таңда айтыс өнері керегесін кеңге жайып, халықтың зор ілтипатына ие болған қазақтың рухани мәдениетінің айнасына айналды. Бүгінгі таңда бұл өнер түрі қоғаммен бірге жаңарып, жаңа мазмұнмен толығып отыр. Айтыс төріне жаңа буын келіп, жыр додасындағы сөз саптау мен ой айту тәсілінде тың серпін алып келді. Осы буынның қатарында қазіргі айтыс сахнасында өзіндік орны бар, суырыпсалма шеберлігімен танылған ақындардың бірі – Арман Тілектесұлы Бердалин болды. Арман Бердалин – қазіргі айтыс өнерінің көрнекті өкілі, бұл өнердің қалыптасуына сүбелі үлес қосқан, дәстүр мен жаңашылдықты үйлестіруші, суырыпсалма ақын. Талай жыр бәсекесінде, аламан айтыстарда топ жарған ақын Арман Бердалин «Айсары», «Қазақ пен арақ», «Жүрші, әке, намазға жығылайық» атты жинақтардың авторы. Ол тек айтыскер ғана емес, сонымен қатар елдің болашағы үшін ерінбей еңбек етіп келе жатқан халық жанашыры.

Арман Бердалин қазіргі айтыс өнерінде көрерменнің сұранысына сай жаңаша айтыс стилін қалыптастыра білген ақын. Бұл өнердің қыр-сырын жетік меңгерген, әр айтысында халықтың тілін, дінін, ділін, салт-дәстүрін дәріптейтін, ұлттық құндылықты насихаттаушы ақын.

Ақынның сөз жарысы өнерін игерудегі суырыпсалмалық шеберлігін ерекше танытқан алғашқы айтыстарының бірі – Балғынбек Имашевпен айтысы. 2004 жылы Мәскеуде өткен бұл айтыс – тек сөз сайысы ғана емес, сонымен қатар тәуелсіздіктің алғашқы онжылдықтарынан кейінгі кезеңдегі қазақ қоғамының өзін-өзі тануының, ұлттық болмысын айшықтауының және рухани жаңғыруға деген ұмтылысының жарқын көрінісі еді. Айтыстың Ресей астанасы Мәскеуде, қазақ диаспорасының алдында өтуі айтыс мазмұнына ерекше реңк берді. Екі ақын да сөздерін тамыры тереңде жатқан тарихтан бастайды.

*Көк бөрі төсін емген көк түрікпін,
Тайсалман Түркістандай тұғыр барда.
Едігеден бастасам ертегіге
Кетермін таусылмайтын ғұмыр барда.*

*Еділ мен Днепрге ел қондырғам,
Қолымда Сібір менен Қырым барда.
Игорьдың жасағындай жыр тудырған,
Баян жырау секілді ұлың барда.
Тоқтамыс табуктірген тізеліні,
Қынаптан алмас қылыш суырғанда [2].*

Арман “Көк бөріден тараған қасқыр елім” деп ұлттың ежелгі тотемдік түсінігіне сілтеме жасаса, Балғынбек “Көк бөрі төсін емген көк түрікпін”, “Түркістандай тұғыр барда” деп түркілік болмысты, Едіге, Тоқтамыс, Керей мен Жәнібек хандар, Қыдырғали Жалайыри, Баян жырау сияқты тарихи тұлғалар мен оқиғаларды еске алып, ұлттық тарихтың кең ауқымын көрсетеді.

Бұл айтыста тағы бір сөз етілген тақырыптың бірі – тіл мәселесі. Әр айтысында бұл тақырыпты тілге тиек ететін Арман Бердалин ұлт жанашыры ғана емес, сондай-ақ тіл жанашырларының бірі.

*Қазақстандық қазақтар біздер үшін,
Орыс-қазақ тілдері болды егіз.
Орысша шүлдірлесіп өзімізше,
Шатымыз шарт кеткеніше сөгілеміз.
Қазақша түсінбейтін қазақ қызын,
Орысша әрең-әрең көндіреміз [2].*

-деп тіл мәселесінің өзектілігін, ұлттық бірегейлікті сақтаудағы маңызын ашық айтады. Тіл мәселесі ақынның Сара Тоқтамысовамен сөз жарысында да көтеріледі.

*Жастарың тілін білмей жетіледі,
Тойғанын көтере алмай кекіреді.
Бағытын батыс жаққа бұрған жастар,
Дүрсілдеп әуеніне секіреді.
Жастарың ана тілін ардақтар ед,
Егерде орындалса ел тілегі.
Ағылшынша, орысша шүлпіндесіп,
Ұлтының берекесін кетіреді.
Сөйлеген өз тіліңде дұрыс шығар,
Өгіз де өз тілінде өкіреді.
Не түрлі масқаралар шығып жатыр,
Жастарың суымызды сығып жатыр.
Ең басты мәселе боп тұрған қазір,
Ана тіл – қазақ тілі құрып жатыр.
Өз тілін діліменен білмес жастар,
Бағытын батыс жаққа бұрып жатыр.
Шоқынса да біз қазір таң қалмаймыз,
Осылай тығырыққа тығып жатыр [3].*

- деген ақын жырларынан қазіргі қазақ жастарының тілдік, мәдени, рухани бағытынан алшақтап бара жатқандығы, ұлттың рухани жойылуына деген алаңдаушылық байқалады.

Айтыс барысындағы әзіл-қалжың, бір-біріне деген құрметпен қатар жүретін бәсекелестік, аға мен іні арасындағы әдеп – қазақы мінездің қырларын көрсетеді. Айтыстағы қарсыласына деген құрмет, әдептілік, аға буынға деген ізет сияқты қазаққа тән қасиеттерді сақтайды. Айтыстың бір тұсында Балғынбек Имашев Арман ақынның басындағы үкісін келемеждейді:

*Ай, үкілі бөрік саған жарасып жүр
Ақмола Көкшетаудың арасы бір.
Сол үкіңді тағып ал Мәскеу келіп,
Қыз біткен сені көріп таласып жүр [2].*

Арманның басындағы үкі – тек сәндік емес, ақындық шеберліктің, дәстүр жалғастығының символы еді. Сәтті ұтымды пайдалана білген тапқыр ақын Арман Бердалин бірден қарсыласына төтеден сұрақ қояды:

*Үкімді менің айтқанша,
Сыртымды менің айтқанша,
Ұлымды неге айтпайсың?
Қара бұлт болып қаптаған,
Соғысты неге айтпайсың?
Төрін бізге ұсынған,
Орысты неге айтпайсың? [2].*

Айтыстың өзі – сөз бәйгесі, ақындардың білімдерін, тапқырлықтарын, шешендіктерін сынайтын алаң. Арман ақынның айтыстары қашан да сыншылдығымен ерекшеленеді. Айтыс ақтаңгері атанған Торғайлық ақын Айбек Қалиевпен айтысында Арман Бердалин тапқырлықтың тағы бір тамаша үлгісін көрсетеді. Тартысты Арманның сыртқы келбетіне, әсіресе, жолбарыс терісін жамылған шапанына назар аударған Айбек ақын бастайды:

*Бұл өзі шулатып жүр барған жерді
Жолбарыс қызыл кітапқа енген аңғой
Бұл үшін талай талай жан-жал болды
Ағайын, абайлаңдар бұл баладан
Киміне барлығы аң-таң болды
Ақындардан аяусыз аңды қырған
Дәл бұндай көрмең едім қан-қан қолды
Қой терісін жамылған қасқыр құсап
Жолбарыс терісін жамылып Арман келді [4].*

«Қанжығаға байлайтын дәстүрім бар» деп Айбек ақын Арманның шапанына қолқа салады. Сөзден жеңілмейтін, өткір тілді Арман ақын «қонақжайлық» дәстүрді алға тартып:

*Айбекжан, таршылықты неден көрдің
Еліңе мейман болып кеп жатқанда
Жоғынңыздың барлығын менен көрдің
Қонаққа қазақ шапан жабушы еді
Қонағынаң сұрағанды сенен көрдім [4].*

-деп, Айбек ақынның сынына әзілмен жауап қайырады. Байқағанымыздай, айтыс тек сөз сайысы емес, сонымен қатар ұлттық рухты көтеру, тарихи сананы жаңғырту, тіл мен дәстүрді сақтауға шақыратын алаң.

Ақын сөз саптауында жаңа сөздерді, тіркестерді, теңеу мен метафораларды да шебер қолданады. Астарлы ойды көркемдік тәсілдермен үйлестіре біледі.

*Алатауға жолдаған аманат қып
Көкшетаудың сәлемін беріп тұрмын.
Аламанға қосатын астымдағы
Құлан жыр, құлагерге сеніп тұрмын [5].*

-деп, өзінің айтар жырын, ақындық қуатын Ақан серінің атақты Құлагеріне теңеу арқылы оның күшін, шабысын, бәйгеге қосылар жүйріктігіне меңзесе,

*Біржанның үнсіз қалған домбырасын
Қолыма алып алдыңа келіп тұрмы - дейді [5].*

Бұл жолдарда тікелей мағынада емес, өзін Көкшетнің Біржандай сал-серілердің, ұлы ақындарының ізбасары, дәстүрін жалғастырушы ретінде көрсететін символдық метафораны қолданады.

*Теңізінің ластанып, тереңдері
Жен түріп, жемқорлармен күресем деп
Айттығой Нұрсұлтандай кемеңгерін.
Нұр Отан жемқорлармен күресіп жүр*

*Солардың іздеткізбей тереңдерін
Қазынаға қол сұққан қорғаулардың
Желкесінен шығарсын жегендерін [6].*

Ақын бұл жолдарда жемқорлықты, жаман істерді теңіздің түбін ластайтын нәрсеге теңеп, жемқорлардың ұрлаған дүниесін қайтаруын *жегенінің желкеден шығару* идиомалық метафораны қолданады.

Арман Бердалиннің айтыстарында антитеза да яғни, қарама-қарсы мағынадағы ойларды қатар қою арқылы тыңдаушыға әсер ету тәсілі – жиі кездеседі. Мәселен, бұл тәсілді айтыстың мына жолдарынан көруімізге болады:

*Абылайдың ордасынан келіп едім,
Даласының шетіне жау жетпеген.
Меніменен айтысқан талай ақын
Сахнаға сау келіп, сау кетпеген[5].*

*Немесе,
Тікендер өскен жерде тікен шығып,
Қызғалдақ өскен жерден гүл шығады [4].*

Ақын тікен мен гүлді қарама-қарсы қойып, жақсылық пен жамандыққа меңзеп, әр орта өз нәтижесін беретінін, тәрбиесіз ортадан – теріс мінез, ал жақсы ортадан – жақсы адам өсіп шығатынын шебер жеткізеді.

*Ауызша мұсылманмын дегенімен
Ісінен келтіріп жүр таза күмән [4].*

Айтыстың бұл жолдарынан да айтылған сөз бен жасалған істің арасындағы қайшылық байқай аламыз.

*Ойласаң, бәрі уайым, бәрі қайғы.
Жеті түнде адасқан жастарымыз
Таба алмас жарық жұлдыз, жарық айды.
Батыстың киносымен ауызданған
Жастарың сезінбей жүр жағдайды.
Батырлар жырын мүлдем оқымаса,
Қайдан білсін Райымбек, Абылайды?!
Олар үшін Вандам мен Терминатор
Жадынан өшпей мәңгі жалындайды.
Олар үшін Джеки Чан жекпе-жекте
Жеңетіндей Қарасай, Ағыбайды.
Осындай шала ұрпақ өсіп келед,
Өзінің түп тамырын танымайды [6].*

Ақын қазіргі жастардың рухани дағдарысы мен ұлттық құндылықтардан алшақтап бара жатқанын көрсету үшін де антитезалық тәсілді ұтымды қолданған. Яғни, Райымбек, Абылай, Қарасай, Ағыбайды Вандам, Терминатор, Джеки Чанға қарсы қою арқылы ұлттық құндылықтардың ұмытылып бара жатқанына назар аудартып, жастарды ұлттық болмысты сақтап қалуға шақыру.

Қорыта айтқанда, Арман Бердалин – қазіргі қазақ айтысының көрнекті өкілдерінің бірі. Ақынның айтыстағы шеберлігі, жазба поэзиядағы ізденістері мен қоғамдық қызметі оның жан-жақты тұлға екенін дәлелдейді. Ақынның шығармашылық мұрасы – болашақ ұрпақ үшін рухани тәрбие мектебі. Арман Бердалин қазіргі айтыс өнерінде ғана емес, ұлттық сананы қалыптастыру үдерісінде де маңызды рөл атқарып отыр.

Мақала Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігінің 2023-2025 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша жас ғалымдарға гранттық қаржыландыруға ұсынылған АР19574645 «Қазіргі қазақ айтысының типологиясы мен поэтикасы» атты жобасы аясында жазылған.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қалиев С. А. Арман қанатындағы жазулар: Әдеби мақалалар, сұхбаттар, естеліктер. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2022.-224б.
2. Арман Бердалин мен Балғынбек Имашев айтысы
<https://www.youtube.com/watch?v=TdRo0pOfv5g>
3. Қазіргі айтыс. – Астана: Күлтегін, 2006. 3-кітап. – 317б.
4. Арман Бердалин мен Айбек Қалиев айтысы
<https://www.youtube.com/watch?v=ghsT0e9XNgw&t=279s>
5. Дәулеткерей Кәпұлы мен Арман Бердалин айтысы
<https://www.youtube.com/watch?v=BSV07cl1HYE>
6. Арман Бердалин мен Қанатбек Зәйтолла айтысы
<https://www.youtube.com/watch?v=D0n11R8pzWM&t=2242s>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17004306>

INTEGRATION OPPORTUNITIES IN TEACHING PHONETIC LANGUAGE RULES

KARIMOVA ARZU SABIR

Azerbaijan State Pedagogical University, Department of Azerbaijani Language and Educational Technology
Baku, Azerbaijan

Abstract. *The phonetic structure of a language forms the foundation for effective verbal and written communication. Teaching phonetic rules plays a crucial role in helping learners distinguish sounds, understand pronunciation patterns, and develop fluency. In recent years, there has been growing interest in exploring integrative approaches to language instruction, especially in relation to phonetics. This article explores the potential of integrating phonetic rules into various subject areas and interdisciplinary learning environments, with a focus on enhancing learners' comprehension, articulation, and listening skills.*

The study examines both theoretical frameworks and practical methods for embedding phonetic instruction within broader educational contexts. Strategies such as the use of visual aids, interactive technologies, musical patterns, and cross-curricular activities are discussed to illustrate how phonetic awareness can be fostered in primary and secondary education. Emphasis is placed on the importance of individualized and learner-centered methods that align with cognitive and developmental stages of learners.

Furthermore, the article addresses the challenges educators face in phonetic instruction, such as dialectal variations, learner diversity, and limited instructional time. It suggests practical solutions, including the integration of phonetics into literacy lessons, early reading programs, and speech development exercises. The findings highlight that integrated teaching not only improves pronunciation and listening skills but also contributes to learners' overall language competence and confidence.

In conclusion, integration in phonetic rule instruction encourages a more holistic and engaging learning process. The article advocates for curriculum designers and teachers to embrace interdisciplinary models and resource-rich strategies in order to make phonetics instruction more effective, dynamic, and relevant to real-life language use.

Keywords: *Phonetic rules, language instruction, integration in education, pronunciation skills, interdisciplinary learning.*

INTRODUCTION

In the context of phonetics education, it is essential to create a clear understanding among students regarding the sound system of the Azerbaijani language and to place special emphasis on the acquisition of literary pronunciation rules. This subject forms the foundation for helping students accurately distinguish between sounds and letters.

The teaching of phonetics should focus on:

- Establishing phonetics as a branch of linguistics that deals with sounds, their formation, features, expression through letters, syllables, stress, etc.;
- Scientifically clarifying the differences and correlations between sounds and letters, spoken and written language, orthography and orthoepy;
- Creating a basis for the development of correct phonetic and orthographic habits;
- Providing students with essential knowledge about the graphic system of the Azerbaijani language;
- Emphasizing the difference between sounds and letters to improve students' understanding of the contrast between oral and written speech. [1]

In addition, the teaching process should highlight the significance of phonemes as the smallest meaningful units in language. This can be demonstrated through comparative word pairs (e.g., *göl-gül, üzüm-özüm*) or observing meaning changes when sounds are added or removed (e.g., *əl-ələ-ələk*).

RESEARCH RESULTS

1. Understanding the Sound-Letter Relationship

In the initial lessons of phonetics, words should be analyzed based on their sound composition rather than their written form. Russian linguist Firsov emphasized auditory analysis to develop accurate phonetic perception. This approach deepens students' understanding of how phonemes form words and facilitates proper spelling and pronunciation.

2. Differentiating Phonemes in Practice

Practical exercises in sound discrimination—such as comparing *şair* (4 letters, 5 sounds [ʃa:yir]) and *dəftər* (6 letters, 6 sounds)—illustrate the phonetic structure of words. Students should also be taught common orthographic patterns, such as:

- Words pronounced with *n* or *m* in the first syllable are written with *n* (e.g., *anbar, zənbil*);
- Words pronounced with various vowels in the first syllable are often written with *ö* (e.g., *dövlət, zövq*). [2]

3. Integration with Orthoepy and Orthography

The teaching of phonetics must incorporate orthoepic principles, especially in guiding students toward correct literary pronunciation. Professor B. Ahmadov stressed that mastering phonetics lays the groundwork for accurate pronunciation skills. For example, students must be trained in the use of stress to distinguish meaning (*oda* vs *o da*).

Correct pronunciation of borrowed words (e.g., *kafedra, inqilab*) and consistent instruction on vowel harmony (e.g., *kətan* → *katan, rüsvay* → *rusvay*) should be integrated with orthographic rules using structured tables.

4. Focus on Long Vowels and Sound Formation

Teaching long vowels, particularly in words like *saat* → [sa:t], *camaat* → [cama:t], helps correct frequent student errors. It is vital to ensure students understand both the theoretical and practical implications of vowel length. Phonetic exercises should emphasize articulatory features and sound formation involving oral organs.

5. Linguistic Branch Integration

There is a strong interrelationship between phonetics and other linguistic branches:

- Lexicology and Semasiology** in understanding the meanings of newly formed words;
- Morphology** in analyzing how suffixes affect pronunciation based on phonetic rules (e.g., vowel harmony when forming ordinal numbers);
- Syntax**, particularly in studying sentence structure and the effect of stress in conveying meaning.

Phonetic principles support teaching across the grammar curriculum. For example, during morphological lessons on noun declension, vowel reduction phenomena can be reviewed (e.g., *fikir* → *fikrin, fəsil* → *fəslin*).

6. Connection with Etymology and Terminology

Phonetics teaching also involves etymology and the correct use of terminological vocabulary. Teachers should explain commonly confused word pairs (e.g., *məhrum* vs *mərhum*) and introduce students to phonetic-related terminology (*fonetika, telefon, mikrofon*, etc.) to enhance their vocabulary and linguistic understanding.

7. Thematic Reinforcement through Practical Examples

Examples such as:

- baxça* (pronounced *bağça*), *ehdiyat* (written as *ehtiyat*),
- And teaching paronyms and word pairs like *dəvə* vs *dəfə* further reinforce the conceptual understanding of how pronunciation influences meaning. [4]

In teaching vowel articulation, teachers should differentiate between orthographically and phonetically dissimilar words and provide exercises focusing on vowel transformations, thereby reinforcing correct literary norms.

The teaching of phonetics plays a foundational role in language education. It not only helps students grasp the sound structure of Azerbaijani but also facilitates accurate pronunciation and writing practices. Understanding the distinction between sounds and letters is essential for mastering orthographic and orthoepic rules, ensuring linguistic competence.

Phonetics provides the methodological basis for all subsequent linguistic learning. Its integration with morphology, syntax, lexicology, and etymology enhances students' comprehension and application of language principles. The structured and comparative teaching of phonetic rules promotes effective language acquisition, boosts students' literacy, and strengthens their command over standard Azerbaijani. Thus, phonetics instruction must be approached with careful planning, interdisciplinary integration, and a focus on practical exercises to achieve optimal educational outcomes. [3]

When a student understands that speech sounds form words, phrases, and sentences—and perceives this as a linguistic rule—they begin to develop a broad and comprehensive understanding of speech and the world of language.

The process of **integration in education** is complex and multifaceted, involving numerous indicators. The main goal of instruction based on integration is to create a holistic impression of the world and knowledge, ultimately supporting the intellectual development of students.

Integrativity, as one of the core components of a modern lesson, manifests itself in two forms:

1. Intra-subject integration
2. Inter-subject integration

Intra-subject integration refers to a system of relationships within a subject that reflects cause-effect, temporal, and quantitative connections between topics or course units. This allows for the extensive use of prior knowledge related to the subject being studied. In simpler terms, intra-subject integration connects new topics with previously covered ones within the same subject.

Such integration can involve topics taught in the same grade during one academic year or topics learned in previous grades. **Inter-topic integration** enables students to revise previous knowledge, connect it with newly acquired information, and develop creative thinking related to future topics.

From this perspective, integration is a crucial component of Azerbaijani language instruction in secondary schools. From the early grades, it is nearly impossible to imagine Azerbaijani language lessons without intra-subject integration.

Since language is a **structural-semantic system**, it is best acquired through inductive and deductive methods. Knowledge of intra-subject connections is essential for teachers of Azerbaijani, as it supports both theoretical preparation and the practical application of linguistic concepts.

The existing framework of intra-subject connections in Azerbaijani language education demonstrates that these links are essential from the study of sounds to the interpretation of extended texts. To ensure effective mastery of language rules, the following should be taken into account:

1. Intra-subject connections must be reflected in curricula, explanatory guides, and methodological resources.
2. Proper transitions between topics and units must be defined to support integration.
3. Methods, tools, strategies, and technologies related to intra-subject integration should be standardized.

In primary education, intra-subject integration is established across three stages: the pre-literacy phase, the alphabet learning phase, and the post-alphabet phase. [5]

The **Mother Tongue Curriculum** includes the following educational components related to the subject:

1. General learning outcomes
2. Core content strands
3. Learning outcomes by educational level (primary, basic, secondary) for each content strand

4. Content standards by grade
4. Inter-subject and intra-subject integration
5. Teaching technologies: forms and methods
6. Assessment approaches

As seen, **inter-subject and intra-subject integration** hold a leading position as instructional components. Starting from primary grades, a teacher who clearly understands the overall learning objectives for each content strand in every grade level can structure integration effectively—thereby enhancing instructional quality.

In Azerbaijani language instruction, the **content strands** are defined as follows:

- Listening comprehension and speaking
- Reading
- Writing
- Language rules [6]

CONCLUSION

The first three strands directly develop speech skills, while the "language rules" strand functions as a tool for acquiring those skills. In text-based tasks, linguistic rules help foster communicative competencies.

According to the curriculum, **language rules** should not be memorized in isolation from actual speech but rather learned for practical application in both oral and written communication. From the first grade, students begin to acquire key **linguistic concepts** such as syllable, letter, sound, vowel, consonant, alphabetical order, and sentence. In subsequent stages, these concepts are further deepened. Naturally, in the early grades, the emphasis is not on using linguistic terminology but on developing a fundamental understanding of their essence.

Current world experience shows that it is impossible to achieve the desired results in teaching any subject, including the Azerbaijani language, without using various forms of integration in the educational process.

Integration plays an undeniable role in stimulating learning, ensuring student activity, comprehensive understanding of the intended content, and forming students' scientific worldview. Integration improves the educational process by deepening the interaction and interdependence between subjects.

Through integration, students can understand the connections between different fields of knowledge and apply this understanding to solve both personal and social problems. The scale and level of integration remain a subject of debate among many scholars.

Subjects that can be integrated with teaching the Azerbaijani language in primary grades include foreign language, mathematics, computer science, "Life Science" (or "Life Science"), technology, music, physics, physical education, fine arts, etc.

The Azerbaijani language subject has a clear internal structure and system, and it is regulated on the basis of internal regularities operating in this system. A single system, starting from the smallest language unit, the phoneme, and ending with the sentence with the most perfect construction, is the guarantor of the existence of the language.

Professor Yahya Karimov, a prominent researcher in mother tongue teaching, wrote with this in mind: "By system, we mean working out the content of the mother tongue course appropriate for each grade, studying the process of the formation of reading and writing skills (revealing difficulties, investigating the causes of their occurrence, analyzing the situation, preparing for the conditions by serving to eliminate shortcomings), determining ways and means that ensure the firm and easy mastering of the optimal teaching of the mother tongue, providing practical application skills, and ensuring the overall development of students."

When teaching language rules in Azerbaijani language teaching, the internal connection between language units must be taken into account, and unsystematicity and fragmentation must be

eliminated while expecting integration. Otherwise, the stability of knowledge and skills cannot be guaranteed.

Determining intra-linguistic relationships and making grammatical generalizations are necessary conditions for mastering language rules. Generalizing and mastering language materials mastered at the primary stage is also necessary so that the knowledge gained can serve as a foundation at the secondary general education level.

One of the main aspects that makes the article relevant is that the grammatical concepts and rules taught in a simple form in primary grades serve as the initial basis, the initial source for the language rules to be mastered at the secondary school level. The phonetic phenomena and laws, lexical stylistic possibilities, morphological categories (negation, person, belonging, etc.) and syntactic elements taught at this stage contribute to the deepening of concepts related to the language as a whole in the future and the deep mastering of the grammatical-linguistic essence of texts.

REFERENCES:

1. Abdullayev, N. (1983). Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi məsələləri. Bakı, 90 s.
2. Abdullayev, N. (1999). Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, 87 s.
3. Alan Krouford və b. (2012). Düşünən sinif üçün öyrətmə və öyrənmə üsulları. Bakı, "Müasir Təhsil və Tədrisə Yardım Mərkəzi".
4. Bəliyev, H. (1978). Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, 86 s.
5. Əfəndizadə, Ə. (1975). Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı, 173 s.
6. Veysova, Z. (2007). Fəal interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait, Bakı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17004378>

EFFORTS TO IMPROVE PROFICIENCY IN LITERARY PRONUNCIATION

MUSAYEVALALA QİSMET

Azerbaijan State Pedagogical University, Department of Azerbaijani Language and
Educational Technology
Baku, Azerbaijan

Abstract. *In the modern era, against the backdrop of increasing demands for speech quality in both society and the education system, the formation and improvement of literary pronunciation habits hold particular importance. Correct pronunciation not only elevates the normative use of language but also serves as an indicator of the speaker's cultural awareness and a sign of professionalism in communication. Methodological work in this field, especially at the preschool and general education levels, is built upon the acquisition of phonetic norms of speech, as well as the development of listening and imitation skills. In order to improve literary pronunciation habits, both oral and technological resources should be utilized, and interactive methods and communicative approaches should be incorporated into the teaching process. In this regard, the role of teachers, the quality of teaching materials, and the motivational nature of the learning environment are among the key factors. At the same time, the promotion of correct pronunciation through media and social platforms positively influences the language culture of society. Research indicates that if purposeful and systematic work is carried out in this area, it is possible to raise the level of speech culture in both educational and general public environments.*

Keywords: *Azerbaijani language, literary pronunciation, language norms, phonetic combinations, orthoepic practice*

INTRODUCTION

The acquisition of orthoepic language norms primarily occurs during the preschool and early primary school years. Therefore, it is difficult to overstate the role of schools in the formation and development of proper oral speech skills. While considerable attention is given to expanding and enriching students' vocabulary in primary education, significantly less time is allocated to teaching the literary pronunciation norms—or the orthoepy—of the Azerbaijani language. Within the framework of speech development, work on the phonetic (sound) aspects of speech holds a crucial place. Unfortunately, this area has long been neglected. It was commonly assumed that children entering the first grade already possessed a sufficiently developed level of pronunciation skills necessary for autonomous speech activity.

However, research on the pronunciation abilities of primary school students reveals that most first graders display significant deficiencies in this area. Many exhibit weak speech, sluggish function of the speech apparatus, poor breath control and voice use, and even physiological issues affecting diction—such as unclear articulation of individual sounds or sound clusters. These deficiencies significantly impact students' verbal communication.

First and foremost, work must be done on speech technique, which involves mastering proper breath control and clear diction. This is only achievable when children gain control over the muscles of the speech-motor apparatus. This instructional model emphasizes attention to linguistic issues and the physical development of the speech organs. During the process of describing illustrations, sound consolidation and the development of clear diction are simultaneously pursued. When children name objects and toys depicted in pictures, the teacher ensures that the targeted sounds are articulated clearly.

The development of accurate and distinct pronunciation must proceed in parallel with the refinement of phonemic perception. Both the illustrations and speech material should be selected in a way that facilitates this dual development. For instance, while observing a set of images, the child may be asked to identify and list those containing specific target sounds (e.g., first

identifying objects with the [s] sound, then with the [ʃ] sound). After solving riddles and memorizing short poems featuring frequent sound pairs, students are prompted to name words containing contrasting phonemes [1].

Special attention should be paid to children's adherence to literary pronunciation norms while they memorize poems, proverbs, and riddles or repeat isolated words. Therefore, the second direction of instruction at the pronunciation level involves the practical acquisition of the orthoepic norms of the Azerbaijani literary language by young schoolchildren.

For preschoolers, who are exposed only to the oral form of speech, verbal communication skills develop unconsciously under the influence of their natural linguistic environment. However, for young learners, the direct influence of orthography on pronunciation—particularly when letter-sound inconsistencies occur in reading—can lead to violations of standard pronunciation norms. Hence, systematic phonetic work is essential to bridge the gap between orthographic forms and proper oral usage.

RESEARCH RESULTS

The content of orthoepic instruction is determined with the aim of teaching orthoepy to young schoolchildren, which primarily involves the practical acquisition of the literary pronunciation norms. In the early grades of primary school, the main objective of orthographic instruction is to teach students how to read written or printed words correctly. Achieving this goal is inseparable from the development of the ability to correctly write dictated letters, and therefore, both reading and writing skills must be formed and developed in tandem.

As students acquire fluent reading skills, they simultaneously learn to observe known pronunciation rules in their speech. Consequently, achieving orthoepically literate oral speech in primary school students depends on the proper organization of reading instruction.

In order for students to successfully internalize literary pronunciation, it is essential to develop and strengthen a comprehensive set of skills:

- the ability to listen to spoken language;
- the ability to perceive and identify deviations from orthoepic and accentological norms in both others' and one's own speech;
- the ability to accurately repeat what has been heard based on a model;
- the ability to articulate sounds, sound combinations, and words clearly in one's native language;
- the ability to associate the spoken and written word by recognizing the correspondence between sounds and letters, and to identify contradictions between a word's literary pronunciation and its written form;
- the ability to independently apply orthoepic and accentological patterns in oral speech and reading [3].

Familiarization with orthoepic norms occurs after the preparatory period of literacy instruction in language classes has concluded. Orthoepic exercises aimed at reinforcing literary pronunciation rules are primarily concentrated in the core sections of the Azerbaijani language curriculum, such as the topics "Sounds and Letters" and "The Word." [6]

Exercises in reading words are often combined with copying activities. Young children frequently whisper the word aloud while copying it, which helps reinforce its letter composition in their memory. At the stage of introducing orthoepic rules, reading and writing tasks are accompanied by partial orthoepic-orthographic analysis aligned with the lesson topic. This dual approach supports the development of phonetic awareness and ensures the integration of correct pronunciation with correct spelling.

These are the types of exercises conducted in grades 1, 2, and 3 of primary school:

1. Read words by emphasizing the stressed syllables.
2. Name the words that answer the question "Who? What?"
3. Read words consisting of two, three, or four syllables.

4. Read words that contain the consonant sounds [m] or [n] in the middle.
5. Identify the word that contains fewer sounds than letters.
6. Find the word in which the number of vowels exceeds the number of consonants.
7. Read words that consist entirely of voiced consonant sounds.
8. Read words ending in a vowel sound [7].

The development and acquisition of these skills in younger students define the core content of orthoepic instruction in primary grades.

The formation of students' speech culture includes the following objectives:

- qualitative improvement of speech culture standards;
- development of communicative competence (i.e., organizing speech activity using appropriate linguistic means and methods for different communicative situations);
- broadening cultural awareness and enriching students' understanding of language as an essential element of spiritual and moral development;
- enhancement of students' ability to evaluate speech behavior critically [2].

The implementation of this focus—mastery of literary language norms—in students' speech development must be pursued systematically across all branches of linguistic study. Students' pronunciation skills—such as diction, volume, tempo, rhythm, and intonation—should be continuously refined. This is crucial because during classroom participation, intonational dullness and an overly colloquial pronunciation style are frequently observed. Monitoring the phonetic organization and expressive quality of children's speech is not solely the responsibility of language teachers but must also be shared by educators across other disciplines.

At the same time, when correcting students' speech, it is essential to offer polite and context-appropriate explanations.

As emphasized above, the task of instilling orthoepic norms must be integrated into every lesson by the teacher. To this end, educators employ a variety of techniques and methodological approaches.

For instance, when studying the "Phonetics" section, the following types of exercises can be used:

1. Mastering the meaning-distinguishing function of sounds

Each riddle consists of two semantically different but phonetically similar words. Students are required to change only one sound (letter) to find the correct pair. Examples:

*It gives a sweet taste, everyone loves it,
But with one letter changed, it becomes unpleasant.
What is this pair distinguished by a single letter? → (bal-kal)*

*In one, spring arrives and delights the eyes,
Change one letter—it's extinguished, turned to ash.
What is this letter-differentiated pair? → (gül-kül)*

*It's a riddle, of course,
At first glance, quite complex:
With "u" I'm a distant planet,
With "i" I'm a country in Asia. → (Uran–İran)*

Through such riddles, students come to realize the critical importance of clear articulation in distinguishing sounds.

2. Working on Intonation

Read each proverb first with a declarative intonation, and then with an interrogative one.

- Truth is more precious than gold.
- Entertainment is no obstacle to business.
- Fearing death is to stop living.
- There is no goodness without labor.

- An old proverb never loses value.
- The homeland is more beautiful than the sun, more precious than gold.

Now try reading the same proverbs with irony or admiration.

Does the meaning change?

What role does intonation play in shaping our speech?

- Seek not beauty—seek kindness.
- I'm satisfied with my little crow, rather than someone else's.
- When a fool shouts, the wise remain silent.
- A mad head is like a lamp without fire.
- If there were a brain, there'd be a beard too.

3. Correcting Dialectal Pronunciation (Examples for this section can follow similar patterns and target specific regional pronunciation features.)

When working on correct pronunciation, the teacher should not forget that the literary language, which is the leading form of the national language, is not isolated from the local dialects of the region. Many people's linguistic intuition and specific studies of regional literary speech allow us to confidently assert that people from different areas speak the literary language differently.

The dialectal variant of the literary language arises with slight deviations from the standard norm, which is determined by the speech environment of a specific area but differs qualitatively or fundamentally from the phenomena of the national language.

4. Work on Stress

In literary speech, normative pronunciation and stress play an important role. Deviations from orthographic norms in communication with the audience become an obstacle: they distract attention from the content of speech and direct thoughts to trivial details.

Words that conform to orthophonic norms are proposed for pronunciation practice. Read melodically, and then pronounce the stressed syllable twice as long as the others while reading the words at a moderate pace.

1. Two-syllable words: long, field, green, shadow;
2. Words with stress on the first syllable
3. Words with stress on the second syllable: play, land, read, nickel, leaf;
4. Three-syllable words;
5. Four-syllable words;
6. Polysyllabic words [4].

Tasks related to standard pronunciation cover the entire language course. The teacher should try to organize and systematize the students' knowledge of orthophonic norms. For this purpose, "orthophonic warm-up" can be used in class.

Each lesson begins with reading small sentences where the word requiring knowledge of orthophonic norms appears:

1. In the evenings, my mother and I enjoy doing housework;
2. They are calling – open the door;
3. A delicate pendant on a chain;
4. We talked until the airport;
5. I briefly looked at the catalog;
6. A large beetroot harvest [8].

Additionally, students are asked to explain the role of stress in given pairs of words. If necessary, refer to orthophonic and explanatory dictionaries.

Moreover, students should independently select poetic lines where deviations from stress norms occur. Show whether these deviations are appropriate or not, and explain what causes these deviations from the norm.

The following exercise aims to develop attention to spoken words:

How many words are written?

Later, eyes, weeping ones, cities, mind, deeds, arrows, words, braids, heels, candles, forties, vapors, skies, scattered.

“Fourth is already too much” game: You can invite students to independently create a series of similar words:

- monologue, dialogue, catalog, philologist
- closed, bought, accepted, started
- to cherish, oil pipeline, disease, means

Next task: Choose 10 words from the orthophonic dictionary on a specific topic, prepare a short story with them, and read it in class. Or, students independently select 10-15 words from the orthophonic dictionary, write them on cards, and suggest them in class:

- reproduce (these words are first written on the board) and place the stress correctly;
- read the words written on the board and form expressions or sentences with them.

You can also hold a speaker competition. Each speaker is required to read a text for 1-2 minutes. Reading is evaluated based on the following criteria: correct pronunciation (conformance to pronunciation and stress orthophonic norms), expressive intonation, tempo of sound articulation, clarity, and sound combinations.

The system of speech training exercises can be completed by students presenting reports on the great orators of humanity and the work done to correct speech and diction defects.

CONCLUSION

The correct formation and continuous development of literary pronunciation is one of the strategically important issues in terms of preserving and promoting the national language. Pronunciation is not only a phonetic indicator but also a clear expression of the speaker's attitude toward the language, cultural worldview, and communication skills. In this regard, promoting and applying the norms of literary pronunciation at various levels of society – from schools to higher education environments, from mass media to social media – is of particular importance.

Studies show that the application of a communicative approach in the teaching process, the superiority of interactive methods, and the focus on practical speech activities create the opportunity for more effective formation of correct pronunciation skills in students. In this regard, the teacher plays a decisive role. The teacher's own proficiency in speech culture, effective use of oral materials during lessons, and encouragement of students through listening and imitation have a significant impact on the development of pronunciation habits.

On the other hand, the development of technology opens up new opportunities in teaching literary pronunciation. Audio training resources, video lessons, mobile applications, and phonetic analysis tools allow students to practice individually and improve their speech. These technological innovations complement traditional teaching methods, contributing to more sustainable results.

In order to prevent the observed regression in speech culture and the increasing influence of dialects and regional accents, it is necessary to implement targeted policies and awareness programs at the state level. Ensuring adherence to literary pronunciation in television and radio programs and paying attention to the phonetic training of journalists and hosts plays a crucial role in shaping public opinion correctly. It is also essential that the content disseminated on social media is based on normative language usage.

Ultimately, improving literary pronunciation habits requires a comprehensive approach in several areas: systematic teaching from an early age, professional training for teachers, expanded use of technology, and the enhancement of the community's language culture. Implementing these approaches will create a reliable foundation for preserving the richness of the Azerbaijani language and transmitting it accurately to future generations. The value placed on literary pronunciation is an indicator of the national identity, cultural heritage, and the quality of communication as a whole.

REFERENCES:

1. Abdullayev, M. (2016). Fonetik norma və ədəbi tələffüz problemləri. Bakı: ADPU nəşriyyatı.
2. Celce-Murcia, M., Brinton, D. M., & Goodwin, J. M. (2010). Teaching pronunciation: A course book and reference guide (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
3. Hacıyeva, S. (2020). Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarının inkişafı yolları. Azərbaycan məktəbi, (4), 45–50.
4. Jenkins, J. (2000). The phonology of English as an international language: New models, new norms, new goals. Oxford: Oxford University Press.
5. Kelly, G. (2000). How to teach pronunciation. Harlow: Pearson Education Limited.
6. Məmmədova, A. (2019). Nitq mədəniyyətində orfoepik norma və şagirdlərin danışq vərdişlərinin formalaşması. Təhsil və Zaman, (3), 60–65.
7. Rzayeva, T. (2021). Ədəbi dilin fonetik normaları və onların tədrisində metodik yanaşmalar. Dil və Ədəbiyyat, (1), 33–38.
8. Underhill, A. (2005). Sound foundations: Learning and teaching pronunciation (2nd ed.). Oxford: Macmillan Education.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17004754>

OCCUPATIONAL PATHWAYS ASSOCIATED WITH ENGLISH LANGUAGE EXPERTISE

MAMMADOVA SVETLANA NASIB

Associate Professor, PhD in Philology, Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Abstract. *The proficiency in the English language has become a key asset in the globalized world, opening up a wide range of career opportunities across various fields. This paper explores professions that are intrinsically linked to the English language, highlighting the importance of language skills in both traditional and emerging industries. Professions such as teaching, translation, content creation, linguistics, corporate communication, tourism, and information technology rely heavily on English proficiency for effective communication and global interaction. The demand for English-speaking professionals continues to grow, reflecting the language's role as a primary medium of communication in business, academia, technology, and culture. This abstract provides an overview of these professions and underscores the significance of English language mastery in shaping successful careers in today's interconnected world.*

Keywords: *English language, international business, multinational corporation, career opportunities, professional prospects*

INTRODUCTION

In today's globalized and interconnected world, the English language has become a vital tool across various spheres of professional activity. As the primary medium of international communication, commerce, diplomacy, science, and digital technologies, English proficiency significantly expands career opportunities and enhances employability in both local and global markets. Numerous professions now directly require or benefit greatly from a solid command of English, ranging from translation and interpretation to teaching, journalism, editing, and international relations. This growing demand for English-related competencies is not limited to linguistic fields but also extends to tourism, hospitality, diplomacy, and business sectors, where effective communication across cultures is indispensable.

This paper aims to explore a range of careers that are either directly based on or significantly enriched by English language proficiency, highlighting the skills required, the responsibilities involved, and the professional prospects they offer in an increasingly multilingual and multicultural world.

In the modern world, the English language has rightfully earned the status of the language of international business and multinational corporations. Its widespread use is expanding into various fields such as construction, design, floristry, psychology, and diplomacy. English has become the official language of numerous international organizations, including the United Nations (UN), NATO, UNESCO, and others [3].

It is worth noting that most international negotiations are conducted in the language of Shakespeare, and it is in this language that countries of origin are labeled on industrial products, such as "Made in China."

Today, many professions require knowledge of English—secretaries, lawyers, managers, marketers, and others. Some of the highest-paying jobs include those of tour guides, literary translators, and simultaneous interpreters.

At present, the widespread computerization of all sectors has increased the demand for professions such as web designers, telemarketers, and copywriters. Without knowledge of English, it is extremely difficult to become a competent specialist in these fields, as they are closely linked with computer-based work—and the primary language of computing is English.

Among the essential professional skills of a systems programmer are proficiency in programming languages, methods of assembling new programs from pre-existing components, translators, and debugging programs in terms of high-level languages, as well as access to libraries of pre-designed templates.

Another emerging profession is that of the operating systems developer. Operating systems are the core of computer software. They control the input of information from keyboards or disks, manage the placement of input and output data on storage devices, and handle their manipulation.

RESEARCH RESULTS

Operating systems are becoming increasingly complex with each passing year, as the demands of mass users and the requirements of technology and science continue to grow. As a result, a new specialization has branched off from the field of systems programming—operating system development, or system software engineering.

The integration of multiple computing machines and the emergence of global and local networks have necessitated the expansion of operating systems' functions. In response, another new specialization has emerged: the network programmer.

Specialists in network programming must have a deep understanding of protocol systems used within specific networks, the rules for generating network address structures, data transport methods, and more. Professional network programmers are capable of compressing incoming data and decoding it upon output, ensuring efficient and secure communication [1].

English proficiency is also essential in the fashion industry. It is widely acknowledged that success in this field is nearly impossible without a solid command of English, as most professional terminology in fashion has English origins.

The work of an industrial designer can be divided into several categories, including the design of household appliances, furniture, vehicles, tools, mechanisms, instruments, and machinery. Depending on the chosen focus, the designer selects visual attributes and develops the appearance and configuration of the product.

Interior designers are engaged in the artistic arrangement of buildings and interior spaces. They create unique styles that imbue homes, apartments, or offices with a particular energy and atmosphere. The use of various accessories and decorative elements adds personality to any environment. Interior designers possess creative thinking skills, enabling them to harmoniously combine diverse decorative objects and maintain consistency in color and conceptual style throughout the project.

Elements of design are also utilized in the work of marketers, PR managers, and advertising agency staff. Business plans, ceremonies, and program designs all require visual presentation. Their appearance plays a crucial role in implementation, and often the success of an event depends directly on its visual impact. Consequently, design elements are frequently employed in the realization of diverse projects in this field.

Graphic designers operate across a wide spectrum of activities. Artists and layout designers work in printing, publishing houses, and periodicals, as well as in brand identity design. They develop and design projects using graphic software on computers. In addition to this, they create mock-ups of various products, selecting the most suitable design options based on client preferences.

A distinct branch of graphic design is computer design. Specialists in this field work on the creation of three-dimensional computer images, 3D animation, and presentations. Their services are in high demand in filmmaking, animation production, and computer game development [2].

A landscape designer is responsible for the planning, reconstruction, and creation of both artificial and natural plant compositions, including residential areas, parks, and gardens. This specialist applies knowledge and practical skills in landscaping and greening of spaces.

Architectural design is a central aspect of an architect-engineer's work. It is a creative profession that requires an artistic approach and abstract thinking. Developing architectural projects demands significant effort and expertise. Every project begins with a sketch, but to bring their ideas and visions to life, an architect-engineer must collaborate with many other specialists.

English language skills are essential for careers in journalism. Journalism is a creative profession centered around communication with people—often foreigners—and frequently involves international business trips. Therefore, proficiency in English is crucial for career advancement in this field.

The concept of business trips is often associated with romantic professions such as geologist, archaeologist, or ethnographer, which involve frequent expeditions, sometimes to remote or unexplored regions of the world.

A geologist's work is connected to exploratory and research activities and is in high demand in the search for and extraction of mineral resources, as well as in construction, where it helps assess the soil and underlying rock structure of a given site.

Ethnographers study the world's peoples, their lifestyles, cultures, and traditions, often working side by side with archaeologists. These professionals may spend many months away from home, returning only to process their findings and prepare reports.

Conductors and flight attendants spend most of their professional lives on the road. These careers not only provide daily interaction with diverse individuals and represent the public face of their companies but also offer the opportunity to travel to numerous cities and even internationally—often at no personal cost.

An increasingly popular and interesting profession is that of a clinical research specialist, whose main task is to ensure that the operations of medical research centers comply with client requirements, as well as local and international regulations. The majority of their working time involves traveling to various cities where clinical trials are conducted. A major advantage of this profession is the ability to independently plan one's work schedule and travel itineraries [5].

The work of an auditor is also associated with inspecting company activities, primarily in the legal and economic spheres, and typically involves regular travel.

Another profession that requires frequent travel is that of a corporate trainer (business coach). This role exists in most large companies, and numerous firms offer professional training services in areas such as sales, time management, human resources management, and more.

Business trainers are almost constantly on the move—whether traveling abroad to train international colleagues or visiting a client's office to conduct a commissioned training session. Regardless of the profession chosen, business trips enrich professional life by making it more exciting and diverse, while also providing opportunities to travel and explore new cities and countries.

Moreover, if you wish to earn some extra income abroad during holidays or free time, proficiency in English opens the door to employment in hotels, on cruise ships, or as a governess. These jobs are among the most in-demand and well-paid internationally.

One of the most sought-after and well-remunerated professions is that of an editor. Editors work with a wide range of content—from glossy magazines and tabloids to the works of renowned authors. An editor is responsible for refining information before it goes to print, making this job a highly responsible one—overlooking even a single inappropriate word can result in an embarrassing situation, potentially damaging the reputation of the publishing house, magazine, or newspaper.

The profession of a lexicographer may not be as popular as that of an editor, but it is no less important for society. Lexicographers compile dictionaries and determine which words are acceptable, which are discouraged, and which should be used with caution. Their work is meticulous and often goes unnoticed in daily life, yet without it, we would lack access to proper word meanings and translations, thereby hindering our language development.

As the name suggests, literary scholars dedicate themselves to the study of literature. This category also includes literary critics. These professionals are immersed in the world of written texts, closely connected to writers and well-informed about the latest literary releases. They regularly write thematic articles, attend book fairs, and analyze literary works.

The role of a tour guide is widely understood: it involves providing information about landmarks to foreign visitors and sometimes accompanying tourist groups abroad. This job requires excellent communication skills, articulate speech, and fluency in foreign languages.

Another significant profession is that of a diplomat. In this field, knowledge of foreign languages is more of an additional asset than a core responsibility. However, the ability to speak persuasively and eloquently is essential. A diplomat's primary goal is to facilitate successful cooperation and secure beneficial international agreements. In this sense, the outcome of international diplomacy—and at times even a country's future—depends directly on a diplomat's command of language.

Finally, one of the most common and engaging careers for polyglots is that of a translator. This profession offers vast opportunities for creativity and professional growth—whether one works in-house, as a freelancer, or specializes in either simultaneous or written translation. At the same time, it is also among the most demanding; for instance, simultaneous interpreters often experience burnout due to high levels of stress. Therefore, those seriously considering this career should be prepared with mental resilience, patience, and emotional stability.

Careers involving foreign languages are incredibly diverse and intellectually rewarding. These include translator, transcriber, lexicographer, literary scholar, editor, font designer, tour guide, diplomat, and teacher. Among these, the translator remains one of the most popular and in-demand professions in the modern world [6].

A certified linguist-translator typically holds a specialized degree and is fluent in at least two foreign languages. In addition to language proficiency, a translator must possess strong interpersonal communication skills, the ability to conduct reasoned debates, and a solid understanding of politics, culture, and the arts.

It is also important not just to translate speech literally, but to convey its meaning to the listener. A transcriptionist is responsible for converting audio into written text. Often, this work involves translating audio tracks, which in turn requires perfect knowledge of a foreign language.

The profession of a lexicographer is directly connected with languages. Specialists in this field deal with compiling and studying dictionaries.

Lexicography focuses on the analysis and research of the origin and structure of words, their features, and meanings. Lexicographers possess a high level of linguistic knowledge, demonstrate patience, and enjoy meticulous work.

The work of a literary scholar involves the study of foreign literature theory. Experts in this area analyze literary works and artistic texts, identifying their strengths and weaknesses. Literary scholars live in the world of literature; they attend book exhibitions, communicate within literary circles, keep up with all the new literary releases, and write themed articles.

The profession of an editor is connected to mass media. This is a creative job aimed at increasing the popularity of a publishing house. Thus, an editor bears great responsibility. Before publication, they select and revise materials.

An editor-translator works directly with texts in a foreign language, adapting them to the publishing language.

A typeface designer modifies existing fonts and creates new ones. This job is often linked with expanding the font libraries for foreign languages. Some languages or language groups have a wide range of font options, while others have only a few. Designers in this field develop new interpretations, alter existing ones, or produce decorative variations of typefaces.

Another profession requiring foreign language knowledge is that of a tour guide. They conduct tours for foreign tourists.

A tour guide may also accompany domestic tourists on international trips. For this role, excellent communication skills, the ability to present information effectively and engagingly, clear diction, and ideally, fluency in a foreign language are necessary.

In addition, foreign language skills are essential for diplomats and educators. One of the most popular jobs in tourism today is that of a travel manager. This professional multitasks, solving flight issues, coordinating transfers, handling hotel errors, and correcting mistakes made by other managers at agencies or tour operators. They sometimes act as couriers and often work late hours. Overtime is common at travel agencies and tour operators—more of an unspoken rule than an

exception. The work is difficult and poorly paid, but occasionally, one may receive the opportunity to participate in a promotional trip, often for free if they've proven themselves.

Tourism also offers jobs in destination countries—places where tourists go. Tour guides are frequently needed in these locations. Although the work is challenging (as is everything involving tourists), for many, living and working near the sea in a warm country is quite appealing. However, these jobs require excellent foreign language skills—often multiple languages. While the pay may not be high, accommodation is frequently provided by the employer. Employment in this area should only be sought through reputable tour operators [4].

Destination services also hire hotel hostesses, who are expected to speak three or more languages—English and German being mandatory. This job is well-paid and very engaging, although tourists often bring numerous challenges. One can even find such work in their home city, but language proficiency remains a must.

Tour guides are another tourism-related profession. To succeed in this role, one must possess a vast amount of useful and, more importantly, interesting information, be able to present it eloquently, and respond to the most unexpected questions from listeners.

Being a tour guide is more of a calling than a job. Individuals in this profession will always find work.

When choosing a career in tourism, it is essential to understand that tourists entrust their time, loved ones, and money to the professionals they work with and expect the best possible service. Tourism work is highly responsible and stressful—one mistake can easily ruin a long-awaited or hard-saved-for trip for someone who has dreamed of it for years.

In the Middle Ages, every educated person was expected to know Latin. In today's world, English plays the same role.

CONCLUSION

The English language has become an essential tool for global communication, making professions associated with English increasingly important. These careers span a wide range of fields and offer diverse opportunities for individuals proficient in English.

One of the most prominent career paths for English language experts is teaching. English teachers work in primary, secondary, and higher education institutions, as well as language schools. They help students acquire language skills, focusing on speaking, reading, writing, and listening.

Translation and interpretation are essential for bridging communication between speakers of different languages. Translators convert written text from one language to another, while interpreters facilitate real-time verbal communication. These professions require strong language skills and cultural knowledge.

English language proficiency is also critical in the field of content creation. Journalists, editors, and content writers produce articles, blogs, and social media content. Writing in English can also involve producing copy for marketing, advertising, or instructional materials.

Linguists study the structure, evolution, and usage of the English language. This profession involves research on phonetics, syntax, semantics, and sociolinguistics, contributing to the academic and practical understanding of language.

In business, English language experts are essential for managing communication strategies. They handle public relations, corporate communication, and content creation for international markets, ensuring the company's message is clear and consistent.

As English is widely spoken in the tourism industry, there are many roles that require proficiency in the language. Tour guides, travel agents, and hotel staff frequently use English to interact with international clients.

With the rise of global technology, the IT sector often requires English speakers for software localization, customer support, and documentation. Many global tech companies also require English-speaking professionals for international coordination.

In conclusion, proficiency in the English language opens doors to a variety of professions across different industries. It is not only a skill for communication but also an essential tool in achieving career success in a globalized world.

REFERENCES:

1. Crystal, D. (2003). English as a global language (2nd ed.). Cambridge University Press.
2. Giles, H., & Watson, B. (2017). Language and social psychology (3rd ed.). Wiley-Blackwell.
3. Jenkins, J. (2009). World Englishes: A resource book for students (2nd ed.). Routledge.
4. Kachru, B. B., & Nelson, C. L. (2006). World Englishes in Asian contexts. Cambridge University Press.
5. Meyerhoff, M. (2011). Introducing sociolinguistics. Routledge.
6. Swales, J. M. (2004). Academic writing for graduate students: Essential tasks and skills (2nd ed.). University of Michigan Press.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17004792>

THE GENRE OF “MULAMMA” IN CLASSICAL PERSIAN LITERATURE AND THE ROLE OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

NAZIM MANSIMOV

PhD student at the Institute of Oriental
Studies of ANAS named after
academician Z.M. Bunyadov

The mulamma genre occupies a special place in classical poetry as a poetic expression of multilingualism and intercultural dialogue. Through this genre, poets not only demonstrated their aesthetic abilities and linguistic skills, but also built bridges between different languages and literary traditions.

In this context, poets such as Qasim Anvar, Saib Tabrizi, Nabati, Heyran Khanum, Imadaddin Nasimi, Muhammad Fuzuli, Jalal al-Din Rumi, Afzaladdin Khaghani, and others combined the poetic potential of both Azerbaijani Turkish and Persian through their mulamma-style poems, creating a unique cultural synthesis. The inclusion of Turkish lines, expressions, or even full sentences within a Persian-language context is not coincidental. It stems from the poets' inner spiritual need to express themselves more sincerely, profoundly, and artistically in their mother tongue. Leading figures of classical Azerbaijani literature, by achieving harmony in language and style, not only enriched this particular poetic genre but also successfully introduced the expressive power of their native language into the structure of a dominant language (Persian). This stands as clear evidence of the influence of the Azerbaijani language on classical Persian literature and further strengthened the poetic position of the Turkic language within the regional literary space.

Keywords: language, literature, ghazal, couplet, line, Persian, Azerbaijani

ЖАНР МУЛАММА В КЛАССИЧЕСКОЙ ПЕРСОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Жанр муламма занимает особое место в классической поэзии как поэтическое выражение многоязычия и межкультурного диалога. С помощью этого жанра поэты не только демонстрировали свои эстетические способности, языковое и стилистическое мастерство, но и строили мосты между разными языками и литературными традициями.

С этой точки зрения, такие поэты, как Касым Анвар, Саиб Тебризи, Набати, Хейран ханум, Имадеддин Насими, Мухаммед Физули, Мевляна Джалаледдин Руми, Афзаладдин Хагани и другие, в своих стихах в жанре муламма объединяли поэтические возможности как азербайджанского тюркского, так и персидского языков, создавая культурный синтез. Включение тюркских строк, выражений и даже целых предложений в персоязычный контекст не является случайным. Это также обусловлено внутренней духовной потребностью поэтов – выражать свои чувства более искренне, глубоко и художественно на родном языке.

Ведущие представители классической азербайджанской литературы, добившись гармонии языка и стиля в своём творчестве, не только усовершенствовали данный поэтический жанр, но и успешно представили поэтические ресурсы родного языка в структуре доминирующего языка (персидского). Это является наглядным свидетельством влияния азербайджанского языка на классическую персоязычную литературу и укрепляет поэтическую позицию тюркского языка в региональном литературном пространстве.

Ключевые слова: язык, литература, газель, бейта, строка, персидский, азербайджанский.

The process of mutual influence between the Azerbaijani and Persian languages dates back to ancient times and can be observed across various linguistic levels—lexical, morphological, syntactic, and semantic. The main factors behind this interaction include geographical proximity, political and cultural relations, a shared religious and philosophical context, as well as social and ethnic integration. Historically, Azerbaijan and Iran, as two countries formed within the same cultural-civilizational space, have consistently maintained close ties in both statehood and literary-cultural spheres, making interlingual influence inevitable.

This kind of poetic approach is not merely a literary experiment but can also be regarded as an aesthetic phenomenon that embodies the unity of language and cultures. The use of Turkic words, expressions, and even full sentences in Persian-language ghazals, qasidas, and other poetic genres by Azerbaijani-origin poets clearly demonstrates their attachment to their mother tongue, their sensitivity to linguistic poetics, and their intention to address a bilingual audience.

Such literary practice highlights not only the multilingual competence of the poets but also reflects the organic integration of Azerbaijani and Persian literary traditions in the broader context of classical Eastern poetry.

Such bilingual poetic examples are significant not only in the context of linguistic influence but also in examining the poet's identity, functional intentions in language choice, and poetic universality within multicultural societies. The inclusion of Azerbaijani Turkish in these works emphasizes the poetic capacity of the language while expanding its potential influence within the realm of Persian poetry. This approach demonstrates that the Azerbaijani language is not merely a local means of communication but also a deeply expressive and functional tool within poetic discourse.

Thus, the influence of Azerbaijani Turkish in classical Persian literature is realized not only at the lexical and idiomatic levels but also at structural and poetic levels. This phenomenon is a key indicator that the interaction between Azerbaijani and Persian was not a one-sided process but rather a mutually enriching one, offering creative impetus to the literary environment.

Persian, especially during the medieval period, was the dominant language of culture, literature, and official communication throughout the Middle East and Central Asia. As a result, many Azerbaijani poets composed their literary works in Persian. However, these poets did not entirely abandon their mother tongue—Azerbaijani Turkish—but rather incorporated it into Persian-language poetic texts, contributing to the emergence of a bilingual poetic tradition, namely the genre of *mulamma*.

The term *mulamma* (Arabic: *ملّمع*) literally means "multicolored" or "bright," and in classical Eastern poetry, it denotes a poetic genre characterized by the blending of multiple languages within a single composition. In the terminology of literary poetics (*badiyyat*), *mulamma* refers to a verse form in which lines written in two or more languages are presented in a coherent and harmonious sequence. Traditionally, Persian served as the dominant language in this genre, while other lines or phrases might be composed in Arabic, Turkish, Urdu, or Hindi. This genre represents a refined artistic expression that demonstrates the poet's multilingual competence and poetic flexibility.

The purpose and function of *mulamma* can be summarized as follows:

- Aesthetic enhancement: by using the phonetic and rhythmic harmony of different languages, a rich auditory texture is achieved;
- Cultural synthesis: it brings together distinct linguistic and poetic traditions;
- Display of linguistic knowledge: the poet's philological background and multilingual expressive ability are brought to the fore;
- Semantic depth: a single poetic idea can be interpreted in nuanced ways through the use of different languages.

It is important to distinguish between *mulamma* and *tazmin*, as the two should not be conflated. *Tazmin* refers to the practice of incorporating another poet's line or couplet into one's own verse. In contrast, in *mulamma*, all lines belong to the poet but are expressed in different languages. Thus, *mulamma* is considered a form of original artistic creation, while *tazmin* is more closely associated with citation and intertextual poetic technique.

The mulamma genre holds a distinctive place in classical poetry as a poetic expression of multilingualism and intercultural dialogue. Through this genre, poets not only demonstrated their aesthetic capabilities and mastery of language and style but also built bridges between different linguistic and literary traditions.

A number of Turkic-speaking poets who contributed to classical Persian literature placed particular emphasis on the mulamma genre in their poetic output. As is well known, mulamma refers to a poetic form composed in two or more languages, with its defining feature being the integration of elements—such as lines, couplets, full sentences, or idiomatic expressions—from another language (often the poet's native tongue) into the primary poetic language. This genre is not merely a sign of formal and technical flexibility, but also of profound significance for the poetic representation of language, identity, and culture.

In this context, poets such as Qasim Anvar, Saib Tabrizi, Nabati, Heyran Khanum, Imadeddin Nasimi, Muhammad Fuzuli, Jalal al-Din Rumi, Afzaladdin Khaghani, and others created mulamma-style poems that blended the poetic capacities of both Azerbaijani Turkic and Persian, thus producing a unique intercultural synthesis. The inclusion of Turkic lines, phrases, or entire sentences within a Persian poetic framework is not coincidental. Rather, it reflects the poet's inner spiritual need to express themselves more sincerely, profoundly, and artistically in their native language.

This tendency is particularly evident in the work of Qasim Anvar. Expressions in Azerbaijani Turkic such as "Sənsən" ("It is you"), "Səni sevirəm" ("I love you"), and "Nə sanırsan məni?" ("What do you think I am?") are not only meaningful in terms of content, but also bring rhythmic and emotional dynamism to the poetic structure. Poets like Fuzuli and Nasimi also used this genre to express both philosophical meanings and Sufi ideas through the combined expressive potential of two languages.

In this article, we investigate how Azerbaijani-language sentences are incorporated into Persian-language poems in the works of Qasim Anvar (1356–1434), Heyran Khanum (1790–1848), and Nabati (1812–1873).

The poetic legacy of Qasim Anvar holds particular significance in the context of the deepening of Sufi-aesthetic tendencies and the formation of multilayered artistic thinking within classical Eastern literature. His works—especially his philosophically and mystically oriented poems—clearly reflect the influence of Jalal al-Din Rumi, not only in terms of ideological and aesthetic content but also in the application of poetic forms and expressive techniques. Like Rumi, Qasim Anvar skillfully employs symbolic representations of the lover and the beloved to transition from metaphor to spiritual truth, thereby imbuing his poetry with profound mystical layers.

Moreover, a key feature that distinguishes Qasim Anvar from other classical Persian-language poets is his unique approach to bilingualism within poetic expression. Rather than merely incorporating individual Turkic words, he integrates complete syntactic and semantic structures in Azerbaijani Turkic at certain points in his poetry. This lends a distinctive originality to his poetic narrative. Such usage demonstrates that, in Anvar's work, language functions not only as a communicative tool but also as a bearer of cultural and personal identity.

For instance, the following couplet is of particular interest in this regard:

بر سر راهم بدید و گفت: "هی سن کیم سن؟"
گفتم: ای جان و جهان، هم بوالعلا، هم بوالحسن (2, p. 489)

He saw me on the road and said: "Hey, who are you?"

I replied: "O soul and world, I am both Bu'l-Ala and Bu'l-Hasan."

The first hemistich of the couplet – "Hey sən kimsən?" ("Hey, who are you?") – is a syntactic unit fully formed in Azerbaijani Turkic. This sentence in the poetic context not only reveals the speaker's national identity, linguistic affiliation, and inner spiritual world, but also functions as a deliberate poetic device. The use of such a complete Turkic sentence within a Persian poetic framework is not merely an instance of stylistic originality; it also reflects Qasim Anvar's strong attachment to his native language and cultural heritage.

Thus, while Qasim Anvar's poetry reflects the influence of Rumi, it simultaneously serves as a unique example of the creative synthesis of Turkic poetic expression within the classical Persian literary tradition. This blending of languages and cultures distinguishes him within the literary and cultural space of his era.

Qasim Anvar's poetic legacy stands out not only for its thematic depth but also for its linguistic and formal complexity. One particularly noteworthy feature of his work is the masterful use of bilingual poetic structures. The inclusion of complete sentences in Azerbaijani Turkic within the conventional Persian poetic system demonstrates Qasim Anvar's commitment to his linguistic identity, the originality of his poetic style, and his intent to build a bridge between languages and cultures in his time. The following couplets are among the most striking examples of this approach.

به غایت روشن و خوب و لطیفی

ولیکن بی وفایی، گفت: "سن سن" (2, p. 491)

Extremely bright, beautiful, and delicate,
 But faithless — she said: "Sen sen" ("It's you, you").

In this couplet, after praising the beloved's beauty and delicacy, the poet abruptly emphasizes her faithlessness. The striking element is the phrase "Sənsən" ("It is you"), presented in Azerbaijani Turkish, metaphorically indicating that the unfaithfulness comes precisely from the beloved who grants love. The original use of the Turkish phrase not only alters the intonation but also creates the effect of a genuine dialogue, enhancing the emotional impact of the poem.

یارم ز در درآمد، با حسن و زیب و با فر

گفتم وفا نداری، خندید و گفت: "سن سن"

ای پادشاه جانها وی راحت روانها

اول "سنی سیورم" آخر "سنی سیورمن" (2, p. 497)

My beloved emerged, full of beauty, grace, and splendor.
 I said, "You lack loyalty," she smiled and said, "Sən sən" ("It's you, it's you").
 O king of souls and comforter of hearts,
 First, "Səni sevirəm" ("I love you"), then finally, "Səni sevirəmən" ("I truly love you").

In this couplet, the narrative becomes even more dramatic and imbued with lyricism. The figure of the "beloved" in the first line carries the symbolic weight of the divine or ideal beloved commonly found in classical Sufi and lyrical love poetry. Their entrance through the door can be interpreted as a symbolic representation of the beloved's unexpected arrival or spiritual manifestation. Qasim Anvar here uses Azerbaijani expressions (such as "Sən sən" ["It is you"], "Səni sevirəm" ["I love you"], "Səni sevirəmən" ["I truly love you"]) to convey the poet's inner emotional state in a direct and sincere manner. These words function not only as linguistic tools but also as heartfelt confessions of the lover's soul expressed in their native tongue.

گفتم: "سیورم من سنی" گفتا: نه سانیس سن منی

گفتا: دو چشم روشنی: ای ترک مست تندخو (2, p.562)

I said, "I love you,"
 He replied, "No, you think you love me."
 He said, "O bright-eyed one, O quick-tempered intoxicated Turk."

This couplet clearly presents a dialogue in which an Azerbaijani lover or devotee expresses divine or human love. The phrases "Sevirəm mən səni" ("I love you") and "Nə sanırsan sən mənə" ("What do you think of me?") explicitly reflect the grammatical and syntactic structure of Azerbaijani Turkish. The original use of such expressions within a Persian poetic text serves not only as a stylistic innovation but also intensifies the emotional emphasis. By presenting this reciprocal dialogue in Azerbaijani, the poet emphasizes the sincerity and intimacy of love.

"Sevirəm mən səni" is a confession filled with selfless love,
 while "Nə sanırsan sən mənə" represents the beloved's (or spiritual guide's) testing of this love.

The phrase "Ey tork-e məst-e tondxu" ("O intoxicated, quick-tempered Turk") in the last line likely addresses either the poet himself or the inner restless lover as a devotee. The image of the

"oppressed, drunken, hot-tempered Turk" symbolizes the mystic-spiritual seeker, whose heart is full of passion and surrender.

In conclusion, Qasim Anvar's extensive use of poetic expressions in Azerbaijani within his Persian works marks him not merely as bilingual but as embodying dual identities: on one hand, devoted to classical Persian literature, and on the other, deeply connected to his native language through sincere and profound poetic expression. This approach distinguishes him as a leading figure not only among Persian-language Sufi poets but also in the history of the development of the Azerbaijani literary language.

The Influence of the Azerbaijani Language in Heyran Khanum's (1790–1848) Persian-Language Works

By examining two ghazals written by Heyran Khanum in the mulamma genre, insights into the characteristics of this poetic form can be gleaned. The following excerpt exemplifies her stylistic and linguistic approach:

O morning breeze, O scattered cloud,
From the face of kindness, cast your gaze upon me.
Look upon my condition and pass by that alley,
Tell of my sorrowful state, O unfaithful beloved.
My eyes are like the river Jayhun, full of tears,
I have wandered far from friends because of fate.
Like Farhad, I made this mountain my dwelling,
Like Majnun, I became lost in the plain and the mountain.
There was no one in this world like me, a sufferer,
I was like the black star before the face of the universe.
Like a broken nightingale, I am lonely and poor,
Separated from that rose, cursed is this time.
The moths burn for the flame of separation from the face,
From the cruelty of that oppressor, Heyran endures the spark.(3)

Heyran Khanum's oeuvre holds a distinctive place among female poets in classical Eastern literature and serves as a notable example demonstrating the aesthetic possibilities of linguistic synthesis in poetry. Her ghazals written in the mulamma genre deserve special attention both formally and thematically. The defining feature of the mulamma genre is the construction of poetry in two or more languages, a requirement that Heyran Khanum successfully fulfills from both linguistic and artistic perspectives.

In the mulamma poem under analysis, Heyran Khanum creates a bilingual poetic sequence by composing one couplet in Persian followed by the next in Azerbaijani Turkish. This alternating pattern continues systematically throughout the ghazal. The couplets in both languages maintain semantic coherence while harmonizing with the overall poetic atmosphere and emotional tone. The Persian couplets emphasize romantic and classical poetic imagery, whereas the Azerbaijani couplets highlight the emotional intimacy characteristic of the vernacular.

For instance, the Azerbaijani translation of the opening Persian couplet reads: "O morning breeze, O scattered cloud, cast your gaze upon me out of kindness." Through natural imagery such as the morning breeze and cloud, a romantic-mystical invocation is evoked. The phrase "cast your gaze upon me out of kindness" simultaneously alludes to Sufi symbolism and the lover's heartfelt supplication.

In the second couplet, expressed in Azerbaijani Turkish, the line "Bir halıma nəzər qıl" ("Cast a glance upon my condition") forms a semantic and syntactic parallel with the Persian phrase in the preceding couplet, "Bər mən bekon nəzare." Here, the poet employs the bilingual structure as a poetic bridge, creating a meaningful connection between the couplets composed in two different languages. Furthermore, the verse within the Turkish section—"Göz Ceyhun çayı kimi qanla dolmuşdur, fələyin zülmündən dostlardan kənarlaşdım" ("My eye is filled with blood like the River Jayhun; due to fate's cruelty, I have been estranged from friends")—is powerful both figuratively and dramatically. In

these expressions, the emotional intensity characteristic of the Turkish language merges seamlessly with the poetic subtlety of Persian.

The poet's self-comparison to Farhad and Majnun aligns with classical Eastern poetic archetypes, serving to emphasize the lover's devotion, sacrifice, and elevated suffering. Through the iconic figures of Farhad and Majnun—well-known symbols in classical love poetry—Heyran Khanum articulates her inner world, pain, and stance towards love.

A distinctive feature of Heyran Khanum's oeuvre lies in her masterful artistic realization of the aesthetic synthesis of Azerbaijani and Persian languages within her mulamma ghazals. In these poems, linguistic boundaries function not only as communicative tools but also as poetic expressive devices. The choice of words, their morphological construction, and syntactic relationships carry poetic meaning, and these meanings are interconnected not merely through external form but through profound semantic associations.

The couplet from Heyran Khanum's cited ghazal is noteworthy from this perspective:

"In this era, there has been no sufferer like me; on earth, no one has had a fate as dark as mine."

The first line is ostensibly in Azerbaijani Turkish, yet the majority of its lexical components are of Persian origin. Words such as "zəmanə" (era), "cəfa" (suffering), "keş" (bearer), "bəxt" (fate), and "qara" (dark) have been fully integrated into the Azerbaijani language, but their etymological roots lie in Persian. This exemplifies the profound influence of Persian on the lexical structure of classical Azerbaijani literature.

The use of the word "feqar" (the afflicted one) in the accusative case, conforming to Azerbaijani grammatical norms, allows the line to be identified not only lexically but also syntactically as Azerbaijani Turkish. Thus, linguistically, the line belongs to Azerbaijani Turkish, albeit with a Persian lexical influence. This linguistic synthesis highlights the distinctiveness and richness of Heyran Khanum's poetic style.

The second hemistich, however, is constructed entirely in Persian:

"Burn your heart like a moth in the separation from the beloved's face, O Heyran; blaze with the flame of that tyrant's love."

This line employs classical Persian metaphorical imagery—"pərvanə" (moth/lover), "şölə" (flame of love), and "zülmkar" (tyrant/cruel one in love)—which are deeply rooted in the metaphorical system of Persian classical literature. The poetic structure of the line relies on this well-established classical metaphorical framework. Thus, in both theme and language, the poet invokes the Persian classical tradition in this verse.

Heyran Khanum's use of such mulamma compositions presents her not only as an artist proficient in bilingual literary style but also as a poet capable of constructing a poetic bridge between two cultures. In her poetry, the grammatical structure of Azerbaijani Turkish merges with the rich system of Persian imagery to create uniquely aesthetic texts. In these types of couplets, what emerges is not merely a simple translation or language shift, but profound poetic transitions and layers of meaning. Consequently, Heyran Khanum's mulammas transcend being mere examples of a genre and become artistic monuments where languages and cultures converge.

Since my beloved departed, my days have become dark and sorrowful,
Like the tresses of that adored one, my thoughts are wild and restless.
When that fairy left, my soul was set ablaze with fire,
I became completely bewildered, unable to find peace in my hand.

Since that unique one left, darkness has filled my home,
I have become mad, the Majnun of this age.
When the radiant affection vanished, I became completely destitute,
That cruel beloved took away all my control.
Since that graceful one left, the moon like a bow and cloud,
Separated from that young star, I wander aimlessly without guidance.
Since the slender cypress departed, my sorrows increased,

Heyran became Majnun, consumed by the pain of separation from that adored one.

One of the main features observed in Heyran Khanum's classical poetic legacy is her masterful use of multilingual artistic expression. This characteristic is particularly prominent in her ghazals composed in the mulamma genre. As is known, mulamma—poetic compositions written in multiple languages—demonstrates both the poet's familiarity with a multilingual cultural environment and their creative ability to compose poetry in those languages. In her mulamma ghazals, Heyran Khanum predominantly bases her work on Persian but skillfully integrates Azerbaijani Turkish words and expressions into the poem's structure, transforming it into a bilingual aesthetic form.

This tendency is clearly observable in the ghazal under analysis. Although at first glance the form and lexicon appear entirely influenced by Persian, the presence of Turkic-origin words and phrases interspersed between the lines attests to its bilingual structure. This reflects the poet's allegiance not only to the poetic capabilities of the Persian language but also to her native Azerbaijani Turkish, which she aims to preserve and vivify in literary expression.

In the first couplet of the ghazal:

“My beloved departed, and my days darkened;

Like that beloved's tresses, my work and affairs have become entangled.”

This couplet consists entirely of lexemes of Persian origin. Words such as “aziz” (beloved), “yar” (lover), “ruzgar” (time/fate), “nigar” (beloved/face), “zülfü” (tress), “iş” (work), and “güc” (strength) are typical terms and concepts commonly employed in classical Persian literature. However, these words are also widely used in Azerbaijani Turkish, which facilitates the comprehension of the couplet in the Azerbaijani linguistic context. Therefore, this couplet possesses a dual nature: linguistically Persian, yet structurally and contextually belonging to Azerbaijani poetry.

The following couplet introduces a distinct poetic depth:

“When that fairy-faced one departed, my soul was consumed by fire,

I became overwhelmed with anxiety, and my composure was lost.”

In this couplet, the syntactic structures of Azerbaijani Turkish become more pronounced. Expressions such as “my soul was consumed by fire,” “I became overwhelmed,” and “my composure was lost” are native linguistic constructs enriched with classical poetic lexicon. Here, the poet does not merely employ Azerbaijani Turkish vocabulary at the lexical level but also thinks and expresses herself in the native language. The term “periüzlü” (fairy-faced) aligns with the classical metaphorical system and is a trope frequently utilized in both Persian and Azerbaijani literatures. The phrase “my soul was consumed by fire” metaphorically embodies the anguish of love and separation, evoking an emotional response in the reader.

Such poetic transitions demonstrate that Heyran Khanum's poetry is multilayered not only in form but also in semantic depth. Through her poetic language, she unites not merely two languages but two distinct cultural and aesthetic systems, thereby expanding the boundaries of classical poetry and inviting the reader to engage in complex polyphony. Consequently, this ghazal by Heyran Khanum can be regarded both as a consummate example of the mulamma genre and as an expression of the shared artistic and aesthetic heritage of Azerbaijani-Persian poetry.

The multilingual poetic style observed in Heyran Khanum's work is especially prominent in her mulamma ghazals. Some of her poetic pieces stand out not only for their bilingual nature but also for their skillful synthesis of languages into a unified poetic structure. In the ghazal under analysis, Heyran Khanum simultaneously employs the poetic potentials of Azerbaijani Turkish and Persian in parallel, fully meeting the technical requirements of the genre and creating an original poetic text from an artistic and aesthetic perspective.

The first couplet under analysis, featuring the phrase “Canımı atəş tutdu” (“My soul was consumed by fire”), is a direct adaptation of the Persian verbal phrase “جانم را آتش گرفت” (janam ra âteş gereft) into the grammatical structure of Azerbaijani Turkish. This indicates that Heyran Khanum does not merely switch between languages but transforms Persian expressive modes to conform to the native language's grammar. Thus, this phrase functions simultaneously as a form of Persian origin and as one integrated into Azerbaijani linguistic expression.

In the second line—“Oldum bəsi müşəvvəş, əz dəst şod qərarəm”—only the verb “oldum” belongs to Azerbaijani Turkish, while all other lexical units are of Persian origin. Expressions such as “müşəvvəş,” “əz dəst,” and “qərarəm” are characteristic of classical Persian poetics. However, through the grammatical function of the verb “oldum,” this line is syntactically adapted to the Azerbaijani language structure. Thus, Heyran Khanum demonstrates mastery not only at the lexical level but also in creating a unified syntactic integration of both languages.

In the following line—“Çün getdi ol yegane, tarik gəşt xane”—the poet employs a simple and clear syntactic construction in Azerbaijani with the phrase “çün getdi ol yegane” (“because the unique one departed”). Yet, the second half of the line—“tarik gəşt xane”—fully conforms to Persian syntax. This construction conveys the meaning: “Because the unique one left, my house became dark.” Here, Persian poetic vocabulary such as “xane” (house), “tarik” (dark), and “gəşt” (became) is employed within an Azerbaijani syntactic frame, enhancing the poetic impact.

Subsequently, in the couplet “O zülmkar dilbər ixtiyarımı aldı” (“That cruel beloved took away my control”), the second hemistich is expressed entirely in Persian. Words like “zülmkar” (cruel), “dilbər” (beloved), and “ixtiyar” (control) belong to the typical Persian lexicon that conveys the poet’s romantic and emotional worldview. This line’s translation intensifies the emotional charge and draws the reader closer to the poet’s feelings.

The translation of the final couplet reads:

“Because that graceful cypress departed, my sorrows increased; the separation from that beloved made Heyran into Majnun.”

In this line, terms such as “biçimli sərv” (graceful cypress), “nigar” (beloved), “hicran” (separation), and “Məcnun” (Majnun) encapsulate core motifs of classical Eastern literature—separation, the pain of love, and the heroic lover archetype. The metaphors “cypress” and “beloved” evoke notions of beauty, delicacy, and allure. Heyran Khanum thus expresses her emotions and thoughts not only on a lexical level but also through mythical-literary symbols, enriching the poetic texture.

In conclusion, Heyran Khanum’s ghazal can be regarded as a significant and exemplary instance of the classical mulamma genre. Her skillful use of both intralingual and interlingual transitions between lines, which successfully integrate bilingual expressive possibilities within a single poetic text without disrupting poetic harmony, distinguishes her as one of the leading poets of her time. Through this genre, she not only demonstrated her adherence to the Persian literary tradition but also affirmed the poetic potential of the Azerbaijani Turkish language.

The Influence of Azerbaijani Language on the Persian-Language Works of Abulqasim Nabati (1812–1873)

During the formative and developmental phases of classical Azerbaijani literature, the impact of Arabic and Persian languages was profound and multifaceted. This influence is particularly pronounced within the tradition of divan literature. Poets of that era extensively employed not only Arabic and Persian vocabulary but also the syntactic constructions of these languages. One of the most frequently used syntactic patterns was the izafet construction—a grammatical structure uncommon in Azerbaijani Turkish syntax but highly significant in Persian and Arabic literatures for its semantic depth and expressive power.

In this regard, the work of Abulqasim Nabati, one of the prominent poets of the 19th century, deserves special attention. Nabatī masterfully employed not only izafet constructions but also complete sentences in Persian to create his mulamma poems. The Persian sentences found in his poetry are not merely formal embellishments; rather, they serve the development of the artistic idea and the enrichment of the content. With these features, Nabatī stands out as an artist capable of synthesizing not only words but entire sentences.

The inclusion of verbs within Persian sentences in Nabatī’s mulamma poems holds particular significance. Such sentences expand the internal structure of the poetic text not only semantically but also rhythmically and syntactically. Thus, the poet transforms not only lexical but also grammatical multilingualism into a poetic device. This type of mulamma is very rare in classical Azerbaijani

poetry, and in this respect, Nabatī's mulammas demonstrate a distinctive artistic level both in form and content.

In the works of poets like Nəbatī, the mulamma genre became an artistic and aesthetic form of intercultural and interlinguistic interaction, showcasing the unity of multiple languages and cultural elements through poetry. Such poetic examples are valuable sources for studying both the multilingual history of Azerbaijani literature and the intricate relationships between language and literature.

Nabatī's oeuvre stands as a significant poetic example bridging classical Azerbaijani and Persian poetry, illustrating the interplay between languages and cultures. His poems written in the mulamma genre are particularly notable for their originality and bilingual poetic structure. In Nabatī's mulammas, it is not merely the coexistence of two languages, but also their syntactic and semantic complementarity that is observed.

In the analyzed mulamma example below, Nəbatī expresses the first half of the couplets in Persian and the continuation in Azerbaijani Turkish. This method is not only formally intriguing but also combines the phonetic and spiritual beauties of both languages within the same poetic framework, creating a perfect harmonic effect.

For example, the following phrases are excellent examples of this bilingual harmony:

- "به دور سرت گردم" (may I entwine around your head) — here, the phrase begins in Persian and is completed in Azerbaijani as "başına dolanım." This creates a powerful expression not only in terms of meaning but also in emotional impact.

- "برخیز خرامان کن" (rise, make me your beloved) — the phrase "xəramn kon" is a poetic Persian invocation. The word "xuraman" (a delicate, lightly moving beloved) is a key motif in classical lyric poetry.

- "خاک ره رندان شو" (be the dust of the path of the 'rends') — this phrase reflects the Sufi idea of humility and self-annihilation. The term "rend" in classical Sufi poetry denotes a rebellious lover who is oriented toward the esoteric, rather than the exoteric, path.

- "افتاد راهم ناگاه" (suddenly my path was crossed) — sudden encounters and accidental meetings are common motifs in classical Eastern poetry, emphasizing the unpredictability of love's nature.

- "قربان سرت ساقی" (saqi, I am sacrificed for you) — here the saqi image (the cupbearer who offers wine, symbolizing spiritual nourishment) is foregrounded, while the Azerbaijani phrase "başına qurban olum" creates an emotional climax.

- "برخیز بزن جه جه" (rise, sing chirpingly) — this can be understood as a poetic expression of joy and spiritual elevation. The phrase "çəh-çəh" is associated with the nightingale's song, evoking a lyrical mood.

- "تا غلغله اندازد" (let there be a commotion) — this line conveys poetic enthusiasm, enlivening the gathering and expressing spiritual fervor.

These phrases exemplify the intricate blend of Persian and Azerbaijani that enriches the poetic texture and emotional depth of mulamma compositions.

These examples demonstrate that Nabati introduced innovations to the mulamma genre not only linguistically but also in terms of spiritual and philosophical depth. He does not create artificial transitions between the two languages; rather, he establishes a natural and fluid poetic connection, showcasing his poetic mastery and linguistic sensibility. Thus, Nabati's mulammas should be regarded not only as literary forms but also as rare examples contributing to cultural and aesthetic synthesis.

O radiant Khosrow, come to the rose garden (O king of the fair-faced),
Let the light of your face shine upon the rose and basil (May the light of your face shine).
That enchanting narcissus of yours has cast me into the desert (That magical narcissus—your eye),
Your arched eyebrow has made me mad (Your bow-shaped eyebrow).
O Saqi, out of kindness, grant a cup to this sorrowful one (Saqi, out of generosity, grant me a cup),

I wander around your head, intoxicated for a while (Let me entwine myself around you).
Rise with grace, first move your charming figure (Rise with charm, first sway your beautiful form).

Give this lover Majnun a full cup (Give this Majnun-like lover a cup),
Place it on Layla's head, this religion and this sect (Put it on Layla's head, beyond all creed and faith).

Be the soil of the path of the "rinds," the servants of the tavern (Be the dust on the way of the true lovers),

Yesterday, overwhelmed by the heart's sorrow, suddenly I shed tears (Yesterday, from the grief of my heart, I suddenly wept).

Suddenly, my path fell into a strange wilderness (Suddenly my way was lost),
Saqi, I'm your devoted servant, I sacrifice myself for you (Saqi, I'm devoted to you).
By God, my heart has turned to dust (For God's sake, rise quickly),
The dark spot on your cheek has made my eyes black (The dark spot on your cheek).
That ruby-like sugar-lipped one—will she show mercy or not? (That ruby with sugar lips),
O nightingale of sorrow, the season of flowers has come again,
Rise and sing, flutter with the melody of the rose (Rise and chirp),
Sweet sugar lips, do not show your teeth at home (Don't bare your teeth),
Let the uproar begin, it's the day of celebration (Let the noise begin),
I am about to shed blood; hasten, O beloved (I'm about to bleed),
Is it worthy, O Sultan, to unjustly shed blood? (Don't shed blood unjustly),
O hard-hearted infidel! Remove the veil from your face (O stone-hearted unbeliever),
Until your beauty strikes, like the shining sun (Until your beauty strikes),
Leaving your neighborhood is a lifetime of hardship (Leaving your street is very hard),
God forbid to be separated from the candle, every moth is drawn to it (God forbid to part from the flame),

From the sorrow of your tangled hair, hang a chain on my neck (From your crooked locks),
The corner of your eyebrow has imprisoned me (The arch of your eyebrow),
If the Saqi gives me that golden cup (That golden goblet),
Until I set foot in this kingdom of Solomon (Until I step into Solomon's realm),
Bring the intoxicated wine, make the youth drunk (Bring the intoxicating wine),
Do a favor at once to this scattered assembly (Do a kindness to this distressed gathering),
Rise, make this Nabati drunk with a cup (Rise, intoxicate Nabati),
Then behold this bird with pleasant melodies! (Then watch this joyful bird!) (1, 341-345)

Based on our observations of the application of the *mūlamme* genre and its structure in the works of three classical poets, a general conclusion emerges: the prominent representatives of classical Eastern literature did not limit themselves to composing poetry solely in Persian but also took significant steps to preserve and strengthen the influence of their native Azerbaijani Turkic within this poetic tradition.

It is well-known that the *mūlamme* genre—poetry written in multiple languages—demands a high level of poetic and technical mastery in terms of language and style. Many poets working in this genre—such as Qasim Anvar, Heyran Khanum, and Nabati—not only continued the rich literary tradition of the Persian language but also incorporated the expressive and grammatical capacities of Azerbaijani Turkic into its structure. They employed not only individual words and phrases but also entire sentences and syntactic units that carry semantic weight in Turkic.

The literary-historical significance of this process lies in the fact that the status of the Azerbaijani language at that time was not confined merely to everyday communication but was also represented at a poetic level on par with Persian, one of the prestigious classical poetic languages. This highlights both the literary-aesthetic strength of Azerbaijani during that period and its development in a context of mutual influence and interaction with other regional languages, especially Persian.

Thus, the leading figures of classical Azerbaijani literature, by achieving harmony in language and style in their works, not only refined a poetic genre but also successfully presented the poetic resources of their mother tongue within the structural framework of another dominant language—Persian. This stands as concrete evidence of Azerbaijani's influence on Persian-language classical literature and further strengthened the poetic status of the Turkic language within the regional literary milieu.

REFERENCES:

1. نباتی، سید ابو القاسم. دیوان ترکی. تبریز، احرار: 1372
2. <https://ganjoor.net/ghasem>
3. <https://gayagizi3.blogfa.com/category/253>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17004830>

THE CONCEPT OF THE "ARIF" IN IRFAN

MAMMADOVA İLHAMA

PhD

The Institute of Oriental Studies after Z.M.Bunyadov,
Azerbaijan National Academy of Sciences

Резюме. В данной статье исследуется этимология термина «ариф-гностик», отличительные и сходственные черты суфиев и гностиков, а также суфизма и гностицизма. Выявляются общие черты их мировоззрения, психологических состояний и жизни деятельности. Путем сравнительного метода исследуется отличие между гностиками (ариф) и аскетами (захид, абид). Описываются отличительные черты деятельности гностиков и ученых. Исследуется пути достижения Истины (Хакк) гностиками.

Ключевые слова: Суфий, Ариф, Абид, Захид, Ирфан, Суфизм

Summary. Ethnology of the term “arif-gnostic” is distinctive and resembles characteristics of sufies and gnostiks, also sufizm and gnostisizm are researched in this article. It has exposed common characteristics of their outlook, psychological positions and life activities. Differences between Gnostics and ascetics are researched by means of comporative methods. Distinctive characteristics of Gnostics and scientists are described in this summary. The ways of achievinq truth-God are researched by Gnostics.

Keywords: mistic, gnostic, ascetic, gnostisizm, mistisizm

Introduction:

Before speaking about irfan, one must first sense, feel, and internalize it. In our view, a believer who lacks the love of God in their heart cannot truly speak about irfan; and if they do, it will be no more than a misrepresentation. The word "arif" is of Arabic origin and is derived from the root “‘arf,” meaning “one who knows, perceives, is aware, wise, one who recognizes spiritual states, and understands subtle truths.” Irfan, likewise, comes from the same root and signifies “knowledge of God” or “mysticism.”

As a term, irfan is used in two senses: the first is theoretical irfan, which is based on the Qur'an and Hadith, and from which a rich tradition of religious-philosophical treatises and mystical poetry has developed. The second is practical irfan, which draws upon the lifestyle and spiritual practices of the Prophet (PBUH) and his companions. In the practical dimension of irfan, we find parallels with the practices of arifs (gnostics) and Sufis.

Before delving into the main topic, we should briefly explain the term “mysticism”: in the context of irfan and Sufism, mysticism is far removed from its literal meaning of “secret” or “enigma.” Rather, it refers to the inner, spiritual experience of perceiving and feeling God through the heart. Since this state is not attainable by every servant, throughout history many mystics have been persecuted and accused of heresy. Currently, both in the East and the West, the lifestyles and works of Islamic mystics continue to generate significant interest.

Within irfan, one can occasionally encounter ideas resembling those of various philosophical and religious traditions—such as the Brahmins, representatives of Buddhism, Stoics, Nestorians, ascetics, Neoplatonists, and even Zoroastrians. This resemblance is quite natural, as all these traditions were born out of a common quest for truth, and their followers possessed a foundation of religious knowledge. Over time, due to increasing human interaction and cultural integration, such knowledge spread both orally and through manuscripts.

Even in our Holy Book—the Qur'an—there are references to pre-Islamic religions, where both their positive and negative attributes are discussed. Given the historical and social context in which irfan developed, some degree of influence from other religious and philosophical systems was

inevitable. However, it must be emphasized that irfan is fundamentally rooted in the divinity of God and the concept of prophethood—its core being the recognition of the One Creator.

As stated in the Surah Al-Baqarah:

"Indeed, we belong to Allah, and indeed to Him we will return." (2:156)

The arifs (gnostics) firmly believe that the human soul, as a fragment of the Divine, will eventually return to its Source. Islam, above all else, introduces God to humanity as He defines Himself, rejecting the notions of God's personification or materialization found in pre-Islamic traditions such as Christianity or Buddhism. Instead, Islam is grounded in tawhid—the belief in the absolute oneness of God.

The Sufi and the Arif:

It is impossible to conceive of irfan without tasawwuf, and likewise, tasawwuf without irfan. Tasawwuf is the path that leads to irfan; metaphorically speaking, irfan stands at the peak of the spiritual journey. Simply put, irfan is the highest form of tasawwuf, and this state is attainable only by the arifs (gnostics). It must be noted that while every arif is a Sufi, not every Sufi reaches the level of an arif. Not all who set out on this difficult and trial-filled path of tasawwuf succeed in attaining the station of arifhood. For this reason, the two concepts should not be equated.

If a Sufi lacks firm resolve and conviction, they may falter along the way, abandon the path, or—even worse—pretend steadfastness and fall into false Sufism to preserve their image. In contrast, an arif is the one who, having benefited from tasawwuf, has stepped into the realm of irfan. At the stage of arifhood, the path only moves forward—there is no descent. In other words, just as a cooked dish cannot be reverted to its raw state, an arif cannot be taken backward in spiritual terms.

As Mawlana Rumi famously expressed:

"Kham budam, pokhte shodam, sukhtham"

("I was raw, I became cooked, I was burned").

This phrase symbolizes the transformative journey of the soul through stages of spiritual refinement, culminating in divine union and annihilation of the self (fana).

With a somewhat bold comparison, one might say that if a true Sufi is a diamond, then the Arif is a gem that has been meticulously cut, polished, and refined from that diamond—reflecting the brilliance of the sun, unmatched in hardness, and capable of polishing others by its own radiance.

The roots of Irfan, which encompasses both practical and theoretical dimensions, must be sought in the depths of the mysterious soul and being of the human, considered the noblest of all creation. In essence, Irfan represents the spiritually attained positive state of a human being. It is a refined psychological condition, whereby a person who has ascended to such a spiritual level undergoes a complete transformation in worldview.

Irfan is not a transient quality; on the contrary, it brings about a revolutionary shift in the consciousness of the Sufi-Arif who enters into this state. The individual is cleansed of aggression, envy, and other ego-driven tendencies. The person attains a profound tranquility and, in this state, becomes indifferent to all material possessions.

In contemporary terms, this positive psychological condition—or spiritual state—cannot occur independently of what we call the “soul” or the “heart.” Rather, it is deeply intertwined with these inner dimensions of human existence. A person who is free from anger, rage, and aggression naturally becomes a possessor of great patience and composure, which is clearly reflected in their subsequent actions and behavior. Irfan is such a powerful domain that it elevates a human—originally bound to the material world through physical existence—to the sublime realm of the unseen (ghayb), to the Absolute Being, that is, to God.

An individual who has attained irfan transforms into an elevated human being through their positive mindset and righteous conduct. Psychologically distanced from worldly and carnal desires, freed from aggression, and viewing all beings as equal creations of God rather than through a hierarchical or discriminatory lens, the arif finds contentment in the divine blessings granted to him. He constantly lives with a deep sense of need for and gratitude to God. The arif who has reached divine love experiences the state of baqa (subsistence in God) after the state of fana (annihilation of

the self). In finding eternity in the countenance of God, the arif leads his disciples through the spiritual journey of suluk, guiding them on the path of inner purification. For the arif—whose heart's eye, the eye of inner insight (basirat), has witnessed the majesty of the Divine—worldly fear loses all value. The arif fears only one thing: incurring the wrath of God. To avoid deviating from this path, he constantly protects himself from spiritual defilement through the remembrance (dhikr) of God. To worship the Truth (Haqq) in a state free from egotism and the prison of materialism, to immerse one's heart in Divine light, and to live with unwavering faith in God—this is the aspiration of those who walk the path of irfan. Throughout history, the people of irfan have held the conviction that in order to reach the station of arifhood and witness the Divine with the eye of the heart, one must undergo a series of spiritual stages. Only through this process, and by virtue of one's inner potential, can one attain true understanding of the Divine and reality (Haqq). For the arif, who has personally witnessed the existence and majesty of God, no further proof is necessary. The arif loves God through divine love (ishq) without the need for rational evidence. In this respect, arifs differ from philosophers who require logical proof of God's existence. An arif is not an ascetic who renounces everything. To possess material wealth does not necessarily mean to be attached to it. There are those who, despite owning great riches, are not attached to them and spend their wealth along the path prescribed by God.

Arifs constantly observe the hadith attributed to Imam Ali (a): "The greatest form of faith is hidden faith." In other words, people may not even realize that the arif leads a life of spiritual seclusion. This hadith states that God has hidden His friends (awliya, the saints) among His servants, and thus, one should never harm another person—he may in fact be one of those hidden friends of God.

Some sources state: "The similarity between Sufism (tasawwuf) and 'irfan lies in their shared objective, while the difference between them is found in the methods and paths used to reach that objective. The 'arif follows the methods prescribed by the Prophet (PBUH) and the Ahl al-Bayt, whereas the Sufi is free to choose his path and follows the voice of his own heart." (5)

Indeed, both Sufism and 'irfan share the same ultimate goal: to attain the Truth (al-Haqq). However, it should not be forgotten that a true Sufi, after traversing the stages of sulūk within Sufism, eventually arrives at the station of 'irfān. In 'irfān, the stages of sulūk are more strictly directed toward maintaining constant connection with the Divine and avoiding deviation from the path.

Therefore, the Sufi is not entirely free in his choices, as he does not independently pass through the spiritual stages. Rather, he is guided by a perfected spiritual master (murshid, pir, or shaykh) who leads him along the way. The Sufi advances through each stage only under the strict supervision and guidance of this spiritual authority to ensure his progress is correct and complete.

Ascetic, Devotee, and Gnostic:

When analyzing the activities of Sufis and gnostics ('urafā'), it is appropriate to refer to the work *Al-Isharat* by Abu Ali Sina (Avicenna, 980–1037). He writes about the zāhid (ascetic), 'ābid (devotee), and 'ārif (gnostic):

"He who renounces worldly possessions and pleasures is called a zāhid (ascetic). One who gives great attention to prolonged supererogatory worship, such as fasting and staying awake all night in prayer and supplication, is an 'ābid (devotee). The one who devotes his thoughts and contemplations solely to the power and sanctity of the Truth (al-Haqq), and whose spirit becomes the locus of divine manifestations, is an 'ārif (gnostic). At times, these three categories are confused, and people try to conflate asceticism with gnosis." (*Al-Isharat*, vol. 1, p. 430)

Avicenna further states:

"The ascetic, when compared to the gnostic, is like a merchant or a tradesman, who, as it were, trades the privileges of this world for the rewards of the hereafter. For the 'ārif, purification and the avoidance of base desires are everything, and he holds nothing above God.

Worship for one who is not a gnostic is a kind of transaction — performing deeds in this world in exchange for rewards in the next. But for the 'ārif, worship is a sacrifice made in the path of divine

mercy and majesty. Once the power of imagination and perception becomes habitual in the ‘arif, he turns away from the threshold of his own ego toward the Divine Presence.” (Al-Isharat, vol. 1, p. 431)

From the above, it becomes clear that for the ‘arif (gnostic), worship is merely a means to attain union with the Divine. The love for God is so profound in the ‘arif that living without worship is inconceivable; he constantly dwells in the atmosphere of divine love.

Abu Ali Sina (Avicenna) further notes:

“For the ‘arif, servitude to the Divine Presence is not based on fear or hope — rather, servitude itself is an honor. If worship is done out of fear, greed, or hope for something, then the true purpose of such worship becomes the fulfillment of a desire or the removal of a fear. In such worship, the ultimate goal is not God, but the attainment of that desire, and God is seen only as a means. (Al-Isharat, vol. 1, p. 432)

Turning away from worldly pleasures and engaging in constant worship — as seen with ascetics and devotees — is not free from fear and greed. In contrast, for the ‘arif, the ultimate purpose in prayer and devotion is God Himself, for His pleasure is above all blessings and miracles.

The ‘arifin (gnostics) base this belief on the Qur’an, specifically in the chapter at-Tawbah, where it is stated:

“Allah has promised the believing men and women gardens beneath which rivers flow, wherein they will dwell forever, and pleasant dwellings in Gardens of Eden. But the greatest of all is Allah’s pleasure—that is the ultimate triumph.” (9:72)

This verse highlights that divine pleasure surpasses all material or spiritual rewards, and it is this pleasure that the ‘arif truly seeks.

As Mawlānā (Rūmī) eloquently states:

قبله عارف بود نور وصال	قبله عقل مفلس شد خیال
قبله زاهد بود یزدان بر	قبله طامه بود همیان زر
قبله معنی وران صبر و درنگ	قبله صورت پرستان نقش سنگ
قبله باطن نشینان ذوالمنن	قبله ظاهر پرستان روی زن

(9, p. 971)

The qibla (spiritual direction) of the ‘arifs’ (gnostics) is the light of union with the Truth (Haqq). The light of a philosophizing intellect is but illusion. The qibla of the ascetic (zahid) is the God who bestows blessings; the greedy seek the qibla of a purse full of gold. Those seeking meaning find their qibla in patience and tranquility, while image-worshippers focus on the patterns carved in stone. The qibla of those who have reached the spiritual realm is the noble and gracious God, whereas the outwardly focused (zahirpərəst) fixate on the form of a woman.

The views of Mawlānā and Ibn Sina on the worship of the arifs perfectly coincide: the arif’s worship aims at attaining union with the Truth, which differs fundamentally from the mentalities of the ascetic, the devotee, and the philosopher.

Scholar and Arif:

The word arif translates from Arabic as “one who knows.” In the Qur’an, Allah’s attribute of being ‘alim—All-Knowing—is emphasized, describing Him as the one who knows everything completely and perfectly, without any deficiency or partner.

The Qur’an frequently uses the term ‘alim for God, which is among His beautiful names. ‘Alim refers to the One who knows the unseen, hidden realities unknown to creation. Since Allah is the Creator of space and time, His knowledge is not limited by them. Allah’s knowledge is incomparable to that of His servants; it is eternal, boundless, and without limits—an original and everlasting knowledge.

Although the words arif and alim both generally mean “one who knows,” they are used with different connotations in Sufi literature. An alim is typically someone knowledgeable, engaged in the study of sciences, and devoted to acquiring intellectual knowledge. In contrast, an arif is a perfect person or saint (wali)—one whose understanding, intuition, and perception are highly developed—who knows the attributes, names, and actions of God through discovery and observation, and who is deeply acquainted with divine wisdom and secrets. The knowledge acquired by an alim is ‘ilm

(scientific or intellectual knowledge), while that acquired by an arif is ma'rifah (spiritual gnosis). (2, p. 72)

If the alim seeks explanation, evidence, and proof in everything, the arif relies on the heart and ethical principles in their spiritual practice. While the alim attains knowledge to move away from ignorance, the arif ascends to the pinnacle of spiritual perfection through inner purification. The lifestyle of an alim may not always be exemplary, but an arif cannot embark on the path of spiritual journeying (suluk) without complete purification from all carnal and worldly desires.

For the alim, intellect, reasoning, and speech are the primary tools; for the arif, divine love for God is paramount and surpasses intellect. The arif in a state of mystical observation (mushahada) cannot express with words what the heart's eye perceives and feels. According to the arifs, in such a state, language, intellect, and reason all fail. There must be no veil between the lover who has reached the Truth and the Beloved.

For the alim (scholar), the world is a mystery full of enigmas and secrets to be investigated; for the arif (gnostic), the world is the manifestation and reflection of God's self-disclosure.

The perspectives of philosophers and arifs on life differ significantly. Philosophers seek to comprehend the world and obtain precise knowledge about it. According to philosophers, the highest degree of human perfection is to understand the world exactly as it is through intellectual reasoning.

In contrast, the arif does not primarily rely on intellectual reasoning. The arif aspires to reach and unite with God, who is the ultimate reality and meaning of existence.

From the arif's viewpoint, reaching human perfection is not achieved merely by forming intellectual concepts of existence. True perfection involves overcoming the distance and obstacles between the human and God, thereby attaining eternity in the presence of God.

While the philosopher's methods and means are thought, logic, and rational argumentation, the arif relies on the heart, inner struggle, action, purity, and spiritual cleanliness.

Arifs distinguish themselves from other scholarly and cultural groups within Islamic civilization, such as mufassirs (Quranic exegetes), mutakallims (theologians), muhaddiths (hadith scholars), fuqaha (jurists), philosophers, and literati. This distinction lies in the fact that arifs, besides existing as a cultural stratum and producing a body of knowledge called irfan (gnosis), nurturing great scholars within their ranks, and creating valuable works, have also formed a unique social class within the Islamic world. In contrast, fuqaha, philosophers, and other scholars have remained solely as cultural groups and have not developed into organized social classes within society.

In reality, irfan has both cultural and socio-political roots. For this reason, those engaged in irfan are culturally referred to as "arif," while socially and communally they are known as "mutasawwifs" (Sufis). It is important to note, however, that arifs and sufis did not arise from religious fragmentation within Islam; rather, despite spreading across all Islamic sects, they maintained a strong and well-organized social group identity. In this respect, they can be compared to Freemasons. Their distinct worldview, specific behavioral codes, and, unlike Freemasons, their unique dress code (wearing the khirqa), residence in khanqahs (Sufi lodges), and other characteristics set them apart as a special religious-social group.

Morality and Irfan. Religion is generally divided into three parts: 1. Creed (Aqidah), 2. Morality (Akhlaq), and 3. Practice (Amal).

Broadly speaking, the science of morality deals with two main issues: 1. Destructive traits—vices and negative characteristics, and 2. Salvific traits—virtues and positive characteristics.

According to the science of morality, a person should possess praiseworthy qualities and behavior in life, adorn themselves with noble human traits, understand their duties and responsibilities, be benevolent, love people, and strive to be kind, loyal, good-natured, cheerful, and just. One must defend truth, avoid overstepping the limits of their rights, respect the lives, property, and honor of others, spare no effort in teaching knowledge and manners, and establish justice in all areas of life. In short, one should rid themselves of destructive traits and cultivate salvific ones.

In this regard, there is a similarity between morality and irfan, though there are also differences.

Murtaza Mutahhari, in his book *Introduction to Islamic Sciences*, divides this difference into three parts: “First, *irfan* concerns a person’s relationship with themselves, the world, and God, focusing primarily on the connection between the servant and God. However, not all ethical systems consider examining a person’s relationship with God necessary; only religious-ethical systems emphasize and pay attention to this matter.”

Second, unlike the established and fixed science of ethics, *irfani* (mystical) spiritual journey is evolutionary and dynamic. It describes the purpose, destination, and stages that a seeker (*salik*) passes through sequentially, from the starting point to the final goal.

Third, the moral elements of the soul are limited in meaning and concept and are generally easy to recognize. In contrast, the *irfani* elements of the soul are much broader and more encompassing. The mystical journey (*seyrū-sūluk*) involves various states and emotions that only the seeker on the path of Truth can experience through passing certain stages, engaging in spiritual practices, and undergoing inner struggles. Others remain unaware of these conditions.

It should be noted that *arifs* (mystics) are ranked according to the extent of their spiritual knowledge (*marifat*).

Thus, an *arif* is one who, by following the path of the Prophets and the *Ahl al-Bayt*, succeeds in recognizing the true Reality and distinguishes themselves in their lifestyle and actions. The *arif* grounds their beliefs on the verses of the Holy Quran, relying on *Tawhid* (the Oneness of God). Guided by *Tawhid* and the truths of the hereafter, they refine their principles of thought, morality, action, and spiritual states.

Shams al-Din Muhammad Lahiji (1506–1507 AH), in his commentary on Sheikh Mahmud Shabustari’s (1288–1321) *Gulshan-i Raz*, answers the question “Who is an *arif*?” as follows: “An *arif* is one who has been annihilated and effaced in their own existence; the true *arif* is nothing other than the perfect human being.”

When Husayn ibn Ali Yazdan Yardan asked when the *arif* (mystic) perceives *Haqq* (the Truth), he replied: “As soon as the Witness (*Mashuq*—Beloved) appears, the observer (the lover) is annihilated, and his other faculties vanish; the sincerity and happiness of the *arif* are also nullified.” In other words, these are the characteristics of the *arif* when he beholds *Haqq*. Everyone sees *Haqq* in the Witness, while in the observer they see the people. Once *Haqq* becomes manifest to the *arif*, the *arif* becomes annihilated in himself. This means that his desires disappear—there remains no sense of benefit derived from longing. For example, the eye’s purpose is to see, seeing’s purpose is to discern, and discerning’s purpose is to enjoy. But when the *arif*’s mind is absorbed in *Haqq* during observation, his eyes derive no pleasure from seeing and do not discern. It is as if nothing remains visible to his eyes. His other senses experience a similar condition. The nullification of his sincerity is not hypocrisy; rather, in this state, he is more sincere than the sincere, though he himself does not perceive this sincerity. (7, pp. 254–257)

Abu Turab Nakhshabi (859 AH) states: “An *arif* is one who is never saddened nor distressed by anything.” (8, p. 549)

From the above, it can be concluded that the stages of spiritual progression (*seyru-suluk*) in *irfan* lead the individual solely to the pinnacle of perfection. The state of *fana* (annihilation) does not imply the destruction of the *arif*’s spirituality, but rather the annihilation of the ego and sensual desires, which renders worldly attachments utterly insignificant and effectively destroyed. Ibn Sina’s analogy related to the eye demonstrates that during observation, the *arif* becomes completely indifferent to material existence perceivable by the physical eye. The main issue is the annihilation of the “self” or “ego.” In the state of *fana*, only the inner eye (the “third eye”)—the eye of the heart—remains active, which functions solely by the capacity granted by the human soul. It is only after this state of *fana* that many secrets of *Haqq* can be revealed to the *arif*.

Ibn Arabi (1165–1240) writes in his work *Fusus al-Hikam*: “The *arifs* perceive their knowledge as recognizing *Haqq* and His names, attributes, and manifestations.” Ibn Arabi bases the knowledge of those called “people of *Haqq*” and “people of *irfan*” on seven key issues, emphasizing that a person

deeply acquainted with these will find the recognition of Haqq neither difficult nor any of Haqq's commands hidden from them. He explains the seven issues as follows:

1. The recognition of Haqq,
2. The recognition of His manifestations,
3. The recognition of the divine commands expressed through the Sharia,
4. The recognition of perfection and its existence and deficiencies,
5. The recognition of one's own realities,
6. The knowledge of imagination and its unification and separation,
7. The knowledge of ailments and their remedies.

(Ibn Arabi clarifies that these ailments are not physical illnesses but relate specifically to the spiritual maladies concerning speech (connected to thought), actions, and states of being, which are known only to arifs and sheikhs.) (10, p. 571)

Naturally, the term "ailments" as used by Ibn Arabi can be understood as imperfections or deficiencies. According to the scholar, the existence of imperfection arises from perfection itself, for without imperfection, perfection cannot be realized; every human ascends from deficiency to perfection.

According to Ibn Arabi's creed, the source of the arif's knowledge (ma'rifah)—meaning recognition, awareness, and understanding—is the heart. Regarding the heart, Ibn Arabi's foremost commentator, Abdulrazzaq Kashani (d. 1329 AH), writes in *Kitab al-Istilahat al-Sufiyya*: "The heart is an essence endowed with an immaterial light that lies between the soul (ruh) and the self (nafs). Scholars call this the 'speaking self' (nafs al-natiqa). The human being, inwardly complex with the soul and outwardly an animalistic self, expresses himself through this." (10, p. 571)

In conclusion:

Thus, the arif is one who sees, hears, and recognizes nothing except God; speaks of nothing but the Truth (Al-Haqq); desires nothing but God; inclines toward nothing else; and progresses toward no other destination. The path of their heart leads only to God.

The arif is one who is aware of the divine laws and implements them. In other words, the arif is righteous before God and kind toward fellow human beings. The fundamental principle of the arifs is "not to be of this world, yet to live in this world," a concept that may seem very difficult or even incomprehensible from the perspective of an ordinary person.

In essence, arifs are those deeply enamored with Haqq, whose spiritual worship is incomprehensible to ordinary people. The arif's constant reliance is solely on God. It must be noted that arifs are great scholars who strictly observe the laws set by God, avoid all prohibitions decreed to humanity, and unquestionably attain divine knowledge.

In every respect, the arif is a person whose entire being, beyond theoretical and practical experience, is wholly directed toward Haqq. Like the Prophets, the arif abstains from the forbidden, successfully performs obligatory and supererogatory worship, and progresses through the stages of spiritual journey (seyrū-süluk). Ultimately, through observation, the arif reaches the state of fana-fillah (annihilation in God) and then baqa-billah (subsistence through God).

REFERENCES:

1. “Qurani Kərim”, Azərnəşr 1991.
2. “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı 2003.
3. www.islam.az/az/modules/news/article.php
4. Baş Haydar “İslam və Mevlana” Fatih-İstanbul 1994.
5. «Ирфан-мистическая наука богопознания»-Яндекс, shia, spb.ru
6. انصاریان حسین عرفان اسلامی انتشارات پیام ازادى 1367 ج 1
7. بخارى اسماعيل بن محمد مستملی خلاسه شرح تعرف تهران 1339
8. تدین عطا الله جلوه های عرفان و تصوف در ایران و جهان تهران 1376
9. روميجلال الدين مثنوى معنوى تهران 1372
10. کاشانی عزیزالدین مصباح الهدایه تهران 1374
11. همایی جلال الدین مولوی نامه مولوی چه همیگوید تهران 1374 ج 1 ص 430

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17004889>

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

(на основе творчества поэта XX столетия Алиаги Вахида)

НАЗИЛЯ АБДУЛЛАЗАДЕ

доктор философии по педагогике, доцент
Азербайджанский государственный педагогический университет
Баку, Азербайджан

Аннотация. Обладая богатым словарным запасом, фонетической системой и грамматическим строем, азербайджанский турецкий язык подвергался языковому давлению со стороны иноземцев, а также был вынужден служить идеологии правящего класса и, будучи удаленным от сферы поэзии, не мог найти себе дорогу во дворцы и как интерпретатор народных чувств и восприятий жил только в фольклоре.

Поэт XX века Алиага Вахид – один из поэтов, поднявших свой литературный статус среди творческих людей своим с оригинальным стилем. Продолжая путь предшественников, он привнес в поэзию мягкость, гибкость и национальные корни. Вахид сумел изменить окаменевшие и общепризнанные законы литературного языка, подчинившись воле времени и мастерскому остроумию. Ключевыми моментами национальных корней языка, такими как богатый словарный запас, глубокое знание лексики и умение перенести её в классическую поэзию, этничность и самобытная манера, являются неотъемлемыми чертами поэзии Вахида.

Ключевые слова: азербайджанский язык, историческое развитие, литературный язык, творчество Вахида, народность, национальный, индивидуальный стиль.

HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE (based on the works of the 20th century poet Aliaga Vahid)

NAZİLE ABDULLAZADE

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract. Having rich vocabulary, phonetic system and grammatical structure Azerbaijani Turkish was subjected to linguistic pressure of outlanders, as well as was obliged to serve to the ideology of the ruling class and being moved away from poetry area could not find its way to palaces and as interpreter of people's feeling and perception lived only in folklore.

In XX century apart from proceeding the way of precursors, Alagha Vahid imparted sweetness, flexibility and national roots. Bahid is one of the poets lift own sign among creative people with his original style. Vahid managed to change tested and recognized laws of the literary language with the will of time and masterful wit. Key points of national roots for the language such as rich vocabulary, deep familiarity with the vocabulary and ability to transfer it into classic poem, ethnicity and original manner are the essential paragons of Vahid's poetry.

Key words: Azerbaijani language, historical development, Vahid's creativity, foreign language, literary language, nationality, original style.

ВВЕДЕНИЕ

Азербайджанский язык, обладающий богатым словарным запасом, фонетической системой и грамматическим строем, в определенные периоды своего исторического развития подвергался иноязычному давлению, был вынужден обслуживать идеологию правящего класса, был отстранен от поэзии и искусства, не мог найти себе пути во дворцы и существовал лишь в устных литературных примерах, являясь выразителем чувств и переживаний народа.

Формирование азербайджанского языка и народа происходило в III-VII веках и завершилось в VII-VIII веках. К этому времени религиозная борьба в Азербайджане уже завершилась.

В XI веке азербайджанский язык уже широко развивался на Кавказе и в соседних странах. Азербайджанский язык, входящий в огузскую группу тюркских языков и являющийся основным языком местного населения, полностью сформировался под сильным влиянием огузских племён. Был создан совершенный памятник, отражающий основные черты устного литературного языка – эпос «Китаби-Деде Коркут». Поэты писали произведения на этом языке наряду с персидским и арабским. Когда Ширваншах Ахситан отправил письмо Низами с приказом написать поэму «Лейли и Меджнун» и указал, что это произведение должно быть написано не на тюркском, а на «высшем языке» для знати «высокого» рода. Это указывает на существование языка, который не мог войти во дворцы – азербайджанского языка. Н.Джафаров в своей работе «История национализации азербайджанского тюркского языка» пишет, что «в величественных тюркских государствах, возникших в Азербайджане, начиная с XI-XII веков, турецкий язык также использовался в качестве официального языка наряду с арабским и персидским» [Джафаров, 1995:181].

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В своём почти 800-летнем развитии азербайджанский литературный язык охватывает два основных периода. Первый, называемый старым, охватывает период с XIII по XVIII века, а второй, который можно назвать новым, – с XVIII века по настоящее время. В XIII веке Иззеддин Гасаноглы проложил путь в письменной литературе своей газелью на родном языке «Апарды конлumu бир хош камарюз джанфаза дилбар».

*(Apardı könlümü bir xoş qəməryüz canfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri-şahid. Nə şahid? Şahidi-sərvər)
Прекрасная, очаровательная, душа унесла моё сердце,
Какая прелесть? Очаровательная – свидетельница.
Какой свидетель? Свидетель-господин.*

Спустя столетие мастер философской газели Имадеддин Насими «бунтовал» этим языком, заявив: «Я – истина». Насими приложил особые усилия к тому, чтобы включить в литературный язык национальные азербайджанские слова, уделяя в своих произведениях больше места исконным словам и выражениям вместо арабских и персидских, чем у Гасаноглу. «Насими говорит на языке, несколько отличающемся от нашего современного литературного языка, и общается со своими последователями. Это показывает, что Насими, наряду с Гази Бурханаддином, Гасаноглу, Хатаи, Физули и Вагифом, является одним из создателей нашего современного литературного языка и что он играл сладкозвучную колыбельную своим «птичьим языком» у истоков этого языка» [Араслы, 2004:9].

*(Üzünü məndən niyən etmək dilərsən, etməgil!
Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil!)
Хочешь спрятать от меня своё лицо?
Не делай этого!
Хочешь, чтобы у меня потекли слёзы?
Не делай этого!*

В XV веке азербайджанский язык уже использовался при дворе, и сфера его влияния постепенно расширялась. В этом веке шах Исмаил Хатаи внёс большой вклад в становление и развитие нашего литературного языка. Сефевидский правитель поднял азербайджанский язык до уровня государственного, и в созданных им уникальных поэтических образцах, как в слоговом, так и в арузовом размере, ему удалось передать гармонию, чистоту, мелодичность и лексико-семантическое богатство родного языка:

*(Qızılgül, bağü-bustanım, nə dersən?
Sənə qurban olsun canım, nə dersən?)
Роза, мой розарий, что ты желаешь?*

*Пусть моя душа будет принесена тебе в жертву,
что ты желаешь?*

В XVI веке азербайджанский литературный язык получил дальнейшее развитие в творчестве Мухаммеда Физули. Как известно, в то время писать произведения на родном языке было не модно (в то время большое значение придавалось арабскому и персидскому языку). Однако Физули, возлюбленный Кербела, первым создал масштабные произведения в различных жанрах на азербайджанском языке, подняв газель на вершину тюркского языка. Он создал на этом языке древнюю легенду о любви «Лейли и Меджнун», известную уже много веков.

В XVIII веке Молла Панах Вагиф открыл новую эпоху в развитии азербайджанского литературного языка. Уже в XVIII веке этот язык подчеркивался и совершенствовался в стихах Вагифа. Вагиф продолжал лингвистические традиции своих предшественников, особенно физиулинское наследие, и опираясь на самобытность языка, боролся с арабскими и персидскими словами в нашем языке, отдавая больше места чисто азербайджанским словам в своих произведениях. Неслучайно язык большинства стихотворений поэта отличается предельной ясностью и простотой. При их чтении особенно ярко ощущаются дух, гармония и красота живого азербайджанского языка:

*(İxtilatın şirin, sözün məzəli,
Şəkər gülüşündən canlar təzəli,
Ellər yaraşığı, ölkə gözəli,
Nə gözəl doğubsan anadan, Pəri!)*

*Слова твои – сладки, смех твой – сладкий,
Души освежаются твоим сладким смехом,
Красавица страны, красавица наций
Какой прекрасной ты родилась, Пери!*

В начале XIX века началась борьба за создание единого литературного языка. М.Ф.Ахундов выдвинул ряд тезисов в пользу создания литературного языка именно на основе национального языка. Комедии драматурга, вошедшие в сокровищницу мировой культуры как ценный дар, «Экинчи», считающийся первым лебедем нашей национальной прессы, и многие художественные произведения были созданы на этом – азербайджанском языке. В XIX веке к скорби Сеида Азима добавилась мудрость с помощью азербайджанского тюркского языка.

В XX веке азербайджанский литературный язык вступил в очень сложный период своего развития. В этот период нападения на язык ещё больше усилились. Буржуазные националисты и пантюркисты развернули невежественные нападки на азербайджанский язык, стремясь оклеветать и уничтожить его любыми средствами. Ведущие деятели той эпохи на каждом шагу защищали родной язык и вели постоянную и серьёзную борьбу с теми, кто препятствовал его развитию. Наряду с такими писателями той эпохи, как А.Хаквердиев, Дж.Мамедкулизаде, О.Ф.Неманзаде, М.А.Сабир, развитию литературного языка, его дальнейшему совершенствованию и упрощению способствовал и журнал «Молла Насреддин».

В советский период азербайджанский литературный язык развивался быстро и всесторонне; словарный состав нашего литературного языка обогатился новыми словами, было создано бесчисленное множество терминов, относящихся ко всем областям науки, и наш литературный язык приблизился к народу. Наряду с устным литературным языком, радикальные изменения проявились и в письменном литературном языке; письмо основывалось на легком и совершенном алфавите, орфография и грамматический строй языка ещё больше совершенствовались, наш литературный язык обогатился в плане выразительности, появились различные стили [см.: Демирчизаде]. В различных жанрах художественной литературы Дж.Джаббарлы, А.Шаиг, М.С.Ордубади, С.Вургун, С.Рустам и др. писали произведения чистым, ясным и образным языком, используя все тонкости азербайджанского языка, и выступали против использования заимствований.

Одним из художников, боровшихся за простоту, лаконичность, чистоту и высокую образность в начале XX века и обогативших художественный язык, используя сокровища народного языка, был Алиага Вахид.

Алиага Вахид – известная фигура в азербайджанской литературе XX столетия, известная своим самобытным стилем, простотой и изобретательностью языка. Вахид, «живший и творивший в двух противоположных полюсах эпохи и времени», стал достойным продолжателем школы «муктадир газельхан» и сатиры Сабира, освободив газель от божественной магии средневековья и придав ей новый дух, новое настроение и эмоциональность. Поэт, владеющий словом с большим мастерством, обогатил поэтический язык XX века разговорными выражениями и идиомами.

Одним из главных условий творческого потенциала художественного языка является богатый словарный запас. Прежде всего, художник должен подробно изучить обширный словарный запас народа и глубоко знать его. Так, «истинная красота языка создаётся честностью слов, образующих доски, характеристики и идеи в книгах. Для писателя-художника необходимо подробно ознакомиться с богатым словарным запасом нашего языка и уметь выбирать из него самые честные, ясные и сильные слова» [Ахундов, 1985:49]. В этом смысле творчество Алиаги Вахида – это особый путь, отдельная школа в истории развития не только азербайджанской поэзии, но и азербайджанского языка. Вахид писал простым, понятным, запоминающимся стилем выражения, следуя законам классической поэзии:

*Hər kəsin dəhrdə səntək, gözəlim, dilbəri var,
Xoş onun halına, dünyada nə dərdi-səri var!*

*Qorxuram, nəz ilə çox baxma, yaman göz çoxdur,
Hər görən söyləyir həsrətlə: - əcəb gözləri var!*

*Düşün öz qədrini, aldatmaya biganə səni,
Əlli yerdən, gözəlim, gözlərinə müştəri var... [Vahid, :]
У каждого на свете есть любимая прелесть, обаяшка,
Пусть она будет счастлива, сколько же бед у неё на свете!
Боюсь много дурных глаз, не смотри слишком нежно,
Каждый, кто увидит, с тоской скажет: –
Какие чудесные глаза!
Цени себя, ты равнодушна к обману,
Из пятидесяти мест, красавица,
найдутся покупатели твоих глаз... [Вахид, 1975:148].*

Азербайджанская поэзия веками пользовалась фольклором, и стремление к использованию народных традиций имело исключительное значение для достижения определённых рамок письменной литературы. Ибо «свобода метра, гармонии, плавности, ритма, заимствованная из народного языка и поэзии, помогает избежать поэтического однообразия, однообразия выражения и стиля в поэзии. Наряду с новыми задачами века в поэзию приходят и новые ритм, скорость, энергия и темп, и возникает необходимость более активно мобилизовать традиции и возможности классической поэзии и национального фольклора ради решения новых художественных задач» [Караев, 1979:49].

Хотя вопрос использования народной литературы в современной поэзии особенно волновал поэтов 30-х и 40-х годов, в поэзии Вахида народный дух и национальный колорит проявляются в каждой строке. Наряду с классической теорией поэзии, национально-литературными источниками, к которым обращался Вахид, были народная литература, её пикантные выражения, фразы, пословицы и поговорки. Использование фольклорного источника родного языка и его богатого словарного запаса в газели, усиление национального колорита и духа газели, привнесение простоты и самобытности в поэтические требования

классической поэзии, музыкальность поэтики – вот главные новаторские качества поэзии Вахида. Вахид, не получивший поэтического образования, отличается ювелирной точностью, а его стихи – словно заучивание языков ещё до того, как чернила впитаются в бумагу:

*(Fikrindəmi bir gün, gözəlim, biz sizə gəldik?
Sizdən qayıdıb, sonra bərabər bizə gəldik.
Güldük və danışdıq gecəni, sübh açılınca,
Bir qönçə gül üstündə sizinlə sözə gəldik.
Kəf çəkdiyimiz xatirələr varmı yadında,
Gülşəndə bir aydın gecədə üz-üzə gəldik?
Biz ki gözəlim, can deyərək, can eşidərdik,
Bəs indi nə oldu bizə, yoxsa gözə gəldik?*

[Vahid, 1982:135]

*Помнишь, однажды, красавица моя, мы пришли к тебе?
Вернувшись от тебя, обратно пришли к нам.
Мы смеялись и разговаривали до рассвета,
И поссорились с тобой из-за бутона розы.
Помнишь воспоминания о наших приткновениях?
Когда мы встретились лицом к лицу в ясную ночь в розарий?
Мы же так любили друг друга?
Но что с нами стало теперь, или нас сглазили?*

[Вахид, 1982:135].

Если простота азербайджанского литературного языка впервые проявилась в стихах Вагифа, то простота газелей ярко проявляется именно в творчестве Вахида. В отличие от некоторых поэтов, Вахид не заимствовал и не использовал устаревшие образы, метафоры и эпитеты из народной и ашугской литературы; он заменял наиболее устоявшиеся классические образцы выражениями, отвечающими духу и вкусу народа, создавая сложность в простоте.

*Qoy mənə kuyində yer biganə ancaq verməsin,
Can sağ olsun, sevgilim, sən yaxşı ol, sağ verməsin.*

[Vahid, 1989:165].

*Пусть не даст мне противник места рядом с тобой,
Пусть твоя душа будет здорова, любовь моя.*

Преемник Физули, мастер газели Вахид, отошел от господствовавших веками штампов и арабо-персидских метафор и создал уникальные образцы на простом, понятном, музыкальном азербайджанско-турецком языке, придав литературное выражение фразеологизмам, пословицам и идиомам, а также и ругательствам, характерным для народного языка. В этом отчётливо проявляется близость поэтического языка Вахида живому синтаксису разговорного языка народа – лаконичность, сжатость, национальный колорит, народные идиомы. Поэт мастерски воплотил в поэзии жемчужины народного слова – фразы, пословицы и поговорки, фразеологизмы.

Выражения, используемые в его газелях, такие как «Ты стал равнодушен к тем, кто равнодушен к тебе», «Пусть твое сердце упадет, о, око мира, пусть твои глаза вылезут», «Пусть твоя душа будет счастлива, моя возлюбленная, будь здорова, пусть твоя душа не умрет», «Мой дорогой, как я могу не быть таким добрым?», «Да будут благословенны твои глаза, какая ты очаровательная!», «Твои брови, твои глаза, твоя походка, твоя осанка – конец света», «Ты подмигиваешь мне, ты идешь с другой, Не приводи мне этот цвет, я не из тех, кто ест пищу», «Есть место, если ты вернешься сейчас, мое сердце полно золота», «Я увижу тебя хуже, чем его, моя голова снесена», «Я – носитель в мире рынка любви», «Не волнуйся как море, не будь хазри, гилавар» создают интонационную полноту в дополнение к богатству содержания. Динамика художественного образа очевидна во всех компонентах газелей Вахида: в лексике, художественном синтаксисе, порядке слов и фраз, ритме и интонации.

В поэзии Вахида есть такая великая простота, которую трудно выразить и тайна которой едва ли может быть раскрыта, что она не может не поразить. Насколько легко раскрыть и усовершенствовать тайну в сложности, настолько же трудно раскрыть и усовершенствовать тайну в простоте. Поскольку простота проста, на первый взгляд кажется нелепым её объяснение. Однако в этой необъяснимой простоте скрыта такая великая глубина и мудрость, что найти и раскрыть её так же трудно, как и простоту.

*Gözəllər içrə sən, ey mahipərə, bir dənəsən
Gözəllərin gözüsən, zülfü qarə, bir dənəsən.
Gülüzlü nazlı sənəmlər düşər qədəmlərinə
Bu çeşmi-məst ilə qılan işarə, bir dənəsən.
Sən olmasan məni hicran dəmi həlak eylər
Şikəstə könümə aləmdə çarə bir dənəsən [Vahid, 1989:158].*

*Среди красавиц ты едина, о Мехпара, ты едина.
Ты – глава красавиц, чёрноволося, ты едина.
Улыбающиеся, кокетливые статуи падают к твоим ногам,
Этот знак, созданный опьяняющим фонтаном, – ты едина.
Если бы тебя не было, дыхание скорби уничтожило бы меня.
Ты – единственное в мире лекарство
для моего разбитого сердца.*

ВЫВОДЫ

Азербайджанский поэт XX века Алиага Вахид, продолжая путь своих предшественников, привнёс в этот язык сладость, игривость и народность. Богатство словарного запаса, являющееся одним из главных условий народности языка, глубокое знание богатейшего словаря народа и его адаптация к классической поэзии, национализм и самобытный стиль стали главными достоинствами поэзии Вахида. «Если поэт способен почувствовать вибрации и переживания внутреннего мира своего народа и вызвать в памяти хотя бы одну его струну, если он умеет использовать искреннее слово, трогающее сердце и душу, подобное сердцу, в поэтический миг, то он может быть народным художником, талантливым творцом именно в этой мере и измерении» [Современная азербайджанская литература, 2007:220].

Вахид умел изменять вековые, проверенные временем законы литературного языка, руководствуясь суждением времени и пониманием художника. Это явление наблюдалось на протяжении всего исторического развития азербайджанского языка и было обусловлено также натурой самого Вахида, его внутренним миром, простотой внешности, простым, открытым взглядом на жизнь и мир. Творчество Вахида – это особый путь, отдельная школа в истории развития не только азербайджанской поэзии, но и азербайджанского языка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ахундов, А. Эстетика языка. Баку: «Язычы». 1985. 223 с.
2. Араслы Х., Керимли Т. Предисловие. Имадеддин Насими. Избранные произведения. В двух томах, том I. Баку: «Издательство Лидер». 2004. 336 с.
3. Ахмедов Б. История азербайджанской литературы XX века. Баку, 436 с.
4. Вахид А. Избранные произведения, I т. Баку: «Азернешр». 1975. 290 с.
5. Вахид А. Избранные произведения. Баку: «Язычы». 1982. 520 с.
6. Вахид А. Газали. Баку: «Азернешр». 1989. 280 с.
7. Вахид А. Избранные произведения. Баку: Издательство «Лидер». 2005. 468 с.
8. Джафаров Н.Г. История национализации азербайджанского тюркского народа. Баку, 1995. 281 с.
9. Демирчизаде, А. Пути развития азербайджанского литературного языка. Баку: Типография «Золотой Восток». 1958. 44 с.
10. История азербайджанского литературного языка (советский период). III т. Баку: «Элм». 1982. 253 с.
11. Караев, Я. Поэзия и проза. Баку: Язычы. 1979. 149 с.
12. Нуруоглу М. Что мы знаем об Алиаге Вахиде. Баку: «Восток-Запад». 1995. 240 с.
13. Современная азербайджанская литература. Том I. Баку: Издательство Бакинского университета. 2007. 504 с.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17004943>

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ДИСКУРСЫҢ ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

МАҚСОТОВА ЛИНДА НҰРЖАНҚЫЗЫ

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің филология факультетінің
студенті

Ғылыми жетекші – ЖУМАШЕВА К. М.

Аннотация: Бұл мақалада қазіргі публицистикалық дискурстың гендерлік мағыналық доминанттары мен негізгі даму тенденциялары талданады. Украинаның қоғамдық-саяси басылымдары мысалында гендер мәселесіне арналған жазбалардың тақырыптық спектрі қарастырылады.

Тірек сөздер: гендер, публицистикалық дискурс, қоғамдық-саяси басылымдар.

Қазіргі қоғамда гендерлік рөлдер мен гендерлік теңдік мәселесіне қатысты назар айрықша артуда. Біздің пікірімізше, жыныс арасындағы өзара әрекеттестікке байланысты мәселелерді шешу, қоғамдық өмірдің көптеген салаларын қоғамдық-мәдени деңгейде үйлестіруге жол ашады. Бұл мәселе насихаттық және аналитикалық контент арқылы гендерлік стереотиптердің қалай қолданылып, интерпретациялануына байланысты. Медиа құралдары қоғамдық пікірдің қалыптасуына ықпал етіп қана қоймай, олар гендердің әлеуметтік конструкциясында маңызды факторларға айналады. Мұнда БАҚ ерлер мен әйелдердің мінез-құлық нормаларына қатысты жаңа социо-мәдени парадигмаларды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Украиндық зерттеушілер — А. Волобуева, Е. Пода, Н. Сидоренко, М. Скорик, В. Слинчук, Т. Старченко, О. Сушкова, Л. Таран, М. Чорнодон және басқалар — мерзімді басылымдардағы гендерлік проблематиканы талдап, кеңінен пайдаланды. Ресейлік ғалымдар арасында гендер тақырыбына назар аударғандары — Н. Ажгихина, Г. Альчук, С. Виноградова, О. Воронина, И. Жеребкина, А. Кирилина, И. Юкина және тағы басқа. Көп жағдайда осы саладағы эмпирикалық зерттеулер объектісі ретінде әсерлі, жоғары танымалдыққа ие әйелдерге немесе ерлерге арналған журналдар зерттеу нысаны ретінде пайдаланылады. Бұл мақаланың мақсаты — қоғамдық-саяси басылымдар негізіндегі заманауи публицистикалық дискурстың гендерлік мағыналық доминанттарын анықтау.

Гендерлік рөлдер мен стереотиптер мәселесін мерзімді басылымдар беттерінде зерттеген кезде Е. Пода мынаны атап көрсетеді: патриархалды ойлау үлгісінің «ерлер» мен «әйелдер» түсініктеріне үстемдік ететіні байқалады. Бір жағынан, әйелдер журналдары елдің саяси-экономикалық құрылымындағы өзгерістер нәтижесіндегі әйелдердің өміріндегі позитивті өзгерістерді көрсетсе, екінші жағынан — гендерлік теңдік саясатын жүзеге асырудағы өте баяу үрдісті бейнелейді. Осылайша, әйелдер журналына тән «әйелдік әлем» тек отбасымен, әдемі сырт келбетпен және сән киімдерімен шектеледі, ал әйелдердің әлеуметтену мәселелері іс жүзінде талқыланбайды. Сонымен қатар, кейбір кәсіпкер әйел мен табысты әйел образдарын белсенді түрде насихаттау тәжірибелік өмір көрінісі емес, ерекшелену мен идеализацияның нәтижесі екенін көрсетеді — яғни олар шынайы кең тараған практиканы емес, ерекше және таңдаулы бейнелерді ұсынады.

Е. Пода гендерлік рөлдер мен стереотиптер мәселесін мерзімді басылымдар контекстінде зерттегенде мына жайтты атап көрсетеді: Украинадағы ерлерге арналған және әйелдерге бағытталған мерзімді басылымдар беттерінде «ер адам» концепті (гендерлік тұжырымдама) қалыптасқан әлеуметтік нормалар мен рөлдерден айтарлықтай ерекшеленеді. Әйелдер журналы беттерінде ер адам алдымен серіктес ретінде сипатталады — яғни өзара қарым-қатынас субъектісі ретінде, кейінгі орынға — кәсіби саладағы мәртебесі мен мамандығы бойынша қойылады. Ал оның сыртқы келбетіне қатысты тақырыптарға көңіл

бөлінбейді. Ерлер журналына келсек, онда «ер адам» ұғымы ең алдымен сыртқы келбет пен дұрыс тамақтану арқылы бейнеленеді, содан кейін — мансап және қоғамдағы статус бойынша қарастырылады. Е. Пода тұжырымы бойынша, ерлерге арналған журналдарда гендерлік ер адам рөлі теориясы қолдау табады. Ал әйелдер журналдарында керісінше, әйелдер ер адамды эмоционалды, спонтанды, күтпеген әрекеттерге икемді тұлға ретінде көруге ұмтылады — бұл Томпсон мен Плек әзірлеген гендерлік ер рөлі теориясымен сәйкеспейді.

Гендерлік теорияға сәйкес: биологиялық, әлеуметтік және психологиялық айырмашылықтардың өзі маңызды емес, әлдеқайда маңыздысы — олардың әлеуметтік-мәдени бағалауы мен интерпретациясы. Себебі адамдардың биологиялық жынысы әлеуметтік рөлдердің айырмашылығын түсіндіруде жеткілікті емес; осы себепті гендер деген ұғым пайда болды — ол қоғамның адам жынысына байланысты күтетініне сәйкес қалыптасқан әлеуметтік және мәдени нормалар жиынтығы. О. Воронина атап көрсеткендей, адамның биологиялық жынысы емес, социомәдени нормаларын психологиялық сипат, мінез-құлық үлгісін, әртүрлі қызмет түрлері мен ерлер мен әйелдердің кәсіби бағыттарын анықтайды. Гендер қоғам тарапынан құрылған әлеуметтік модель ретінде қарастырылады; бұл модель адамдардың қоғамдағы орнын және рөлін белгілейді. Отбасы, білім беру жүйесі және мәдениет арқылы еркектер мен әйелдердің санасында “шынында қандай болу керек” деген тұжырымдар қалыптасады. Балаларға “нағыз ер адам” және “нағыз әйел” кім екеніне қатысты гендерлік нормалар мен мінез-құлық ережелері білім беру мен тәрбие барысында беріледі. Әдетте танымал және мәдени институттар арқылы қалыптасқан жалпы қабылданған гендерлік нормалар әртүрлі әлеуметтік және мәдени механизмдермен қолдау табады және БАҚ арқылы таратылады.

Гендерлік психологияны зерттеуші Т. Бендастың көзқарасы бойынша барлық жыныстар арасындағы айырмашылықтар тұжырымдарын екі негізгі категорияға бөлуге болады — биологиялық және әлеуметтік. Бірінші жағдайда, ерлер мен әйелдер арасындағы айырмашылықтар генетикалық және гормональдық факторлар, ми құрылымы, конституциялық (туабітті) дене ерекшеліктері және т.б. арқылы анықталады. Ал социокультурлық (әлеуметтік) тәсіл бойынша жыныстық айырмашылықтар қоғамның мәдени және әлеуметтік үдерістері арқылы қалыптасады. Бұл бағыттағы ең белгілі тұжырымдамалардың бірі — әлеуметтік рөл теориясы, белгілі бір мінез-құлық пен тұлғалық қасиеттер ерлерге тән деп есептелсе, басқалары әйелдерге тән деп бөлінеді. Сондай-ақ қоғамда қалыптасқан әлеуметтік күтулер моделі, яғни ортақ қабылдау және өмірлік тәжірибеге негізделген түсінік ретінде әр жынысқа қатысты белгілі стандарттарды қалыптастырып, гендерлік стереотиптердің қалыптасуына ықпал етеді.

Гендерлік стереотиптер мәдени, діни және ұлттық дәстүрлер негізінде қалыптасып, қоғамның жаңа даму шарттарына қарамастан өзгеруге бейім емес. Дегенмен, қазіргі ақпараттық қоғамның тенденциялары ерлер мен әйелдерге арналған социокультуралық мінез-құлық нормаларына жаңа көзқарастарды қалыптастыруға ықпал етеді. Батыс қоғамында салыстырмалы түрде жақында пайда болып, күнделікті өмірде кеңінен қолданылып жатқан «партнерлік отбасы» тұжырымдамасы — барлық мүшелердің (еркек, әйел, балалар) құқықтары тең отбасы моделін білдіреді. Украина Ұлттық ғылым академиясының әлеуметтану институтының директор орынбасары Е. Головаха пікірінше, біз біртіндеп патриархалды отбасы моделінен нуклеарлы отбасына қарай көшіп жатырмыз, дегенмен соңғы модель әлі де негізгі құрылымға айналмаған. Көп жағдайда отбасымыз үш буынды қамтиды, бұл әйелдің отбасылық иерархиядағы рөлін анықтайды. «Нуклеарлы отбасы патриархалды отбасы секілді заңдарға негізделген. Онда үстемдік қағидаты сақталады — ер адам негізгі асыраушы; ата-аналар балаларына өз қалауларын айтады».

Украинадағы қоғамдық-саяси басылымдар — «День» және «Зеркало недели» (бұдан әрі мәтінде — «Д» және «ЗН») беттеріндегі талдау қорытындысы көрсеткендей, гендерлік проблематика басым тақырып болмаса да, әртүрлі тақырыптық материалдар арқылы кең түрде қамтылған. Гендерлік мәселелерге қатысты публицистикалық дискурс дамуы екі негізгі

бағытта сипатталады: біріншісі — гендерлік қатынастар теориясына, екіншісі — гендерлік рөлдерді әлеуметтік конструирлеу практикасына негізделген.

Материалда бірінші категорияға жататындар танымдық функция атқарады: олар гендерлік қатынастар теориясының элементтік ұғымдарын түсіндіреді және мемлекет деңгейіндегі құқықтық-нормативтік қамтамасыз етілу дәрежесін талдайды. Осы топтағы ең негізгі жарияланымдар қатарында: А. Мягкихтың «Что это за зверь такой — «гендер»?» («ЗН», 2005, № 24), С. Сененконың «Маскулинность и феминность: от бинарной оппозиции к целостной человечности» («ЗН», 2005, № 43); О. Миколуктың «Зачем нам гендер?» («Д», 2008, № 170), «Мир — за равенство» («Д», 2008, № 46) және «В семье главные — все» («Д», 2010, № 81) сияқты мақалаларын атап өтуге болады. Олардың басты мәселелерінің бірі — Украинаның қазіргі әйелдер қозғалысының өзекті проблемасы, себебі әйелдер ұйымдарының басым көпшілігі мемлекетке немесе түрлі саяси күштерге қосалқы тірек ретінде қарастырылады. А. Мягких өз бақылауларында: «Шокирует непонимание того, что это движение не потому женское, что состоит из женщин, а потому, что его цель — помогать самореализации женщины как личности, как члена определенной общности» деп жазады. Украинадағы әйел қозғалысының ерекшелігі — әйелдер мүдделерінің жалпыұлттық және мемлекеттік мүдделерінен кейінгі орын алуы. Әйелдердің дискриминацияға қарсы күресі, құқықтарын қорғау және гендерлік теңдікті заңды тұрғыдан қамтамасыз ету мәселелері ұзақ уақыт мемлекеттік құрылым мен ұлттық-мәдени даму міндеттерімен салыстырғанда екінші деңгейлі болып саналды. Осылайша, саяси және көпшілік дискурста «Берегиня» бейнесі әйелдер идентификациясының ресми, мемлекет мақұлдаған моделі ретінде қалыптасты.

Екінші санаттағы публицистикалық мәтіндер негізінен қазіргі қоғамда қолданыс тауып жүрген әлемдік теориялар мен тәжірибені зерттеуге бағытталған: гендерлік рөлдердің бөлінуі мен әлеуметтік стереотиптердің қалыптасу процесі. Мұндай жарияланымдардың қатарына мыналар жатады: О. Михайлицкаяның "Осторожно! Холостяк" («ЗН», 2005, № 24); О. Приходьконың "Феминизация культуры" («ЗН», 2006, № 8); В. Герасимчуктың "Женщины могут модернизовать общество" («Д», 2006, № 104); Н. Житарюктың "Минимум женщин" («Д», 2006, № 228); О. Луцишинойның "Отчаянные домохозяйки, или Что такое «общечеловеческое»?» («ЗН», 2008, № 4); О. Миколуктың "Гендер «сверху» и «снизу»" («Д», 2009, № 39), "Гендерная «галантность»" («Д», 2007, № 42), "Гендер — дело практическое" («Д», 2008, № 43); О. Приходьконың "Раздача счастья по гендерному признаку" («ЗН», 2007, № 41), "Продолжение жизни мужчин — инвестиции в женщин" («ЗН», 2008, № 9), "Раздельным обучением — по гендерным стереотипам?" («Д», 2008, № 36); О. Кисьтің "Осторожно: сексизм!" («ЗН», 2008, № 21); К. Соколованың "Гендер в контексте предрассудков" («ЗН», 2011, № 40).

Материалдың авторлары жалпы әлемдік тенденцияларды назардан тыс қалдырудың теріс салдарға әкеп соғатынына сенімді. Отбасының қазіргі ахуалы тікелей ел экономикасының және, жалпы алғанда, қоғам денсаулығының жағдайына әсер етеді. Қоғам бүгінгі таңда дұрыс емес насихатқа, әйелдің, ер адамның және баланың рөлін бұрмалаған түсініктемелерге қарсы тұруға мәжбүр. Әйелдердің қоғамдық өмірде қажетті деңгейде сұраныс таппауы олардың жеке өзін-өзі қалыптастыра алмауына әкеліп соғады, бұл отбасылық құрылымда матриархаттың пайда болуына ықпал етеді. Ал еркектердің отбасылық ұйымға қатыспауы балаларды тәрбиелеу барысында жауапкершіліктен босатады. Нәтижесінде әйелдер де, ерлер де гендерлік патриархалдық стереотиптердің құрбанына айналады. Тағы бір маңызды жайт — гендерлік асимметрия жеке тұлғаның ғана емес, қоғамның өз дамуына да кедергі келтіреді. «Жоғары билікте жеткілікті мөлшерде әйелдер болмаса, әлеуметтік мәселелер лайықты түрде шешілмейді. Біріккен Ұлттар Ұйымы бүкіләлемдік парламенттердің жұмысын талдап, қорытынды шығарды: егер парламенттегі әйелдер мөлшері 40 %-дан аз болса, әлеуметтік мәселелерді оңтайлы түрде шешу мүмкін емес». Норвегияда парламенттегі әйелдер үлесі — 50 %, ал Швеция мен Финляндия «паритеттік» (50:50) саясатын ұстанады; сәйкесінше, бұл елдердің өмір сүру деңгейі әлемдегі ең жоғары деп есептеледі, — деп

тұжырымдайды К. Соколова. Сонымен қатар, қоғамды басқарудың жоғарғы құрылымдары — «жоғары деңгейден» басталып — ерлер мен әйелдерге тең құқықтық мүмкіндік беруді қамтамасыз ететін бірнеше прогрессивті заңды қабылдаған. Бұл ортада өкімет тарапынан тек декларативтік жағынан емес, нақты нормативті-құқықтық негізі бар іс-әрекет орын алып отыр. Параллель түрде — қоғамның өзінен басталған — «төменнен» келіп жатқан өзгерістер баршылық, дегенмен олар әлі де толық жүрғышылыққа таралып үлгерген жоқ.

Феминизм түсінігіне қатысты пікірталастардың негізгі тақырыбы — осы терминнің түсіндірмесіне байланысты мәселелер кешені. Бұл терминнің интерпретациясы әртүрлі, дәлірек айтсақ, бір-біріне қайшы бағалау ауқымдарында жүргізіледі және басылымдардың саны бойынша шамамен тең пропорцияда таралған. Олардың бір бөлігі феминизмге толық қарсы көзқарасты көрсетсе, ал екіншісі феминистік бағытты болмыстың негізі ретінде қабылдауды жақтайды.

Танымал және табысты әйелдердің пікірі феминизмнің мәнін терең түсінбеумен қатар, оны толық теріске шығаруға бағытталған жалпылама тенденцияларды көрсетеді. Мысалы, суретші Л. Ключкина өзінің К. Константинованың «La femme всегда права» мақаласында («ЗН», 2008 жыл, № 8) былай деп айтқан: «Хотя мне интересны работающие, умные, сильные и самодостаточные женщины, я, впрочем, далека от идей феминизма и всей его философии» И. Завгородняя өзінің 2008 жылғы № 6 нөмірлі «ЗН» журналындағы материалында режиссер В. Сторожеванын пікіріне сілтеме жасай отырып феминизм мен адамның еркіндігін былайша салыстырады: «Это фильм о человеческой свободе, а совсем не феминизм какой-то» Сонымен қатар, У. Глибчуктың 2005 жылғы № 2 нөмірлі «ЗН» журналындағы «Судьба благоволит настойчивым...» атты материалында дәрігер-ғалым О. Богомолец келесі пікірмен бөліседі: «Не имею потребности быть феминисткой. Считаю, что это движение создали несчастные женщины...» Осы мысалдардан феминизмнің бірқатар адамдар тарапынан асоциальді жүріс-тұрыс, әйелдің әйелдігі мен шығармашылық өзін-өзі іске асыру құқығын және бақытты отбасылық өмір құқығын жоққа шығарумен байланыстырылып қабылданатыны көрінеді. Қоғамдық зерттеулер қазіргі феминизмді кең түсіне алмағанын және оған қатысты пікірлердің әлі де түйінді дәрежеде тең бөлінбегенін анықтайды — бұл ұғым әлі де көпшілік тарапынан нақты қабылданбаған.

Екінші топқа жататын жазбалар әйелдерді өз өмірі мен шығармашылығымен жаңа көзқарасты жүзеге асыратын тұлға ретінде көрсетеді және осылайша олардың айналасында жаңа әлеуметтік шындық қалыптасады. Осы топтағы материалдарға мыналар жатады: Я. Дубинянскаяның «Макс Фрай: “Люди делятся совсем не на мужчин и женщин”» (ЗН, 2005, № 51); В. Агеева жайлы мақала «Эмансипация начала столетия» (ЗН, 2007, № 32); Л. Таранның «Стрела Соломии Павличко» (ЗН, 2008, № 47); О. Коваленконың «SOLE MIO» (ЗН, 2006, № 24); С. Гупалонның «Феминистка» (ЗН, 2008, № 9); А. Шадринойның «Выходить за грань обычного и удивляться» (ЗН, 2011, № 28). Польша жазушысы Катажина Грохоля феминизмді былай сипаттайды: “Мен феминизмді соғыс, айғай немесе истериямен байланыстыруға қарсымын. Мен оны — адамдар жалпыға бірдей тең деген сенім ретінде қабылдаймын. Бұл — бізді жоғарыда шіркеу алдында, ал төменде өзіміздің сұлбамызда тең ету идеалы.” (Катажина Грохоля: «Я просто не обманываю — вот и всё», ЗН, 2004, № 29).

Публицистикалық мәтіндерден жүргізілген талдау нәтижелері көрсеткендей, гендерлік дискурстың негізгі тенденциялары гендерлік теңдік теориясының теориялық тұрғыдан негізделуіне және оның практикалық қолданылуына бағытталған. Публицистикада басты мағыналық доминанттар — жанұяда да, қоғамдық ортада да серіктестік қатынастарға ұмтылу сияқты жалпыевропалық трендтерге сай келеді. Сонымен бірге просветительлік функцияны атқара отырып, авторлар терминдер мен ұғымдарды ғылыми дәлдікпен түсіндіреді, қоғамдық өмірдегі проблемалық салаларды шешудің әдіснамасын ұсынады, және отандық шынайылықты шетелдік тәжірибелермен салыстыру арқылы көрсетеді. «Өткен дәуірдегі стереотиптерге, қоғамдағы гендерлік асимметрияны тудыратын ескірген ұғымдарға сын тұрғысынан қарау тақырыбы анық көрініп келеді. Біз гендерлік мәселенің этика мәселесі емес,

әйелдердің әлеуетін толық пайдаланудың және қоғамды дамыту тұжырымдамасының негізі деп санаймыз. Гендерлік теңдік — кез келген елдің демократиялық дамуының приоритеттерінің бірі ғана емес, гуманитарлық және әлеуметтік саладағы жағдайды жақсартудың да негізгі шарты болып табылады. Сананың өзгерістері негізінен әйелдер қатарына тән болғанымен, гендерлік проблема тек «әйелдер ісі» ғана емес — теңдік әйелдерге да, ерлерге де қажет. Осы тұрғыда, өзекті бағыт ретінде негізгі гендерлік ұғымдардың интерпретация ерекшеліктерін және публицистикалық дискурстың сипаттарын қоғамдық-саяси және мәдени басылымдар мысалында зерттеу қарастырылады.»

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бендас Т.В. Гендерная психология: учеб. пособ. — СПб.: Питер, 2009. —431 с.
2. Воронина О.А. Гендер // Словарь гендерных терминов / [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.owl.ru/gender/010.htm>. (дата обращения: 17.10.2014).
3. Головаха Е.И. Что представляет собой украинская семья в качественном выражении // SENSEA. — 2013. — № 8. — С. 22—27.
4. Желіховська Н.С. Дискурс фемінізму в сучасній українській публіцистиці // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. — 2012. — № 2 (10). — С. 55—59.
5. Пода О.Ю. Проблема гендерних ролей і стереотипів у пресі на межі ХХ—ХХІ ст. // Журналістика. — 2009. — № 8. — С. 162—177.
6. Чорнодон М.И. Особливості концепту «чоловік» на сторінках сучасних періодичних видань для чоловіків і жінок в Україні // Образ. — 2013. — С. 40—46.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17004984>

ӘР ТҮРЛІ ЖАСТАҒЫ АДАМДАРДЫҢ БАҚЫТ ТУРАЛЫ ТҮСІНІГІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

ВЖУМАШЕВА КАМШАТ БЕРИКОВНА

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің аға оқытушысы, Орал,
Қазақстан

САҒЫНДЫҚОВА АЙСЕЗІМ СИЛЫБАЙҚЫЗЫ

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің студенті, Орал, Қазақстан

Мақсаты. Бұл мақалада бақыт туралы түсініктердегі гендерлік ерекшеліктер мәселесі қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – әртүрлі жас кезеңдеріндегі ерлер мен әйелдердің «бақыт» ұғымын қалай түсінетінін анықтау.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында бақыт ұғымының сипаттамаларының маңыздылығын бағалау үшін модификацияланған лайкерт шкаласы қолданылды. Шкалаға бақыттың әртүрлі деңгейлеріне қатысты сипаттамалар енгізілді: физиологиялық, әлеуметтік-психологиялық, тұлғалық-психологиялық және рухани (трансценденттік) деңгейлер. Зерттеудің эмпирикалық базасы: 143 ер адам және 157 әйел адам. Іріктеу келесі жас топтары бойынша бөлінді: 18–24 жас, 25–34 жас, 35–44 жас.

Нәтижелер. Мақалада бақыт туралы түсініктердің гендерлік және жас ерекшеліктері сипатталған. Әр жастағы адамдар арасында бақыт феноменінің мағыналық мазмұнындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар айқындалды. Жас ерекшеліктеріне байланысты ерлер мен әйелдердің бақытты сезінуге себеп болатын факторлары өзгертінді анықталған. Әйелдер топтарында жас ерекшеліктеріне қарамастан, бақыт түсінігінің отбасылық қатынастармен және отбасылық тұрмыстық жағдаймен тығыз байланысы байқалады. Сонымен қатар, жасы ұлғайған сайын әйелдер үшін бұл фактордың маңыздылығы арта түсетіні анықталды. Ал ерлер тобына тән бақыт түсінігі көбіне сыртқы табыспен, атап айтқанда, қоғам тарапынан мойындалу мен мансаптық өрлеумен астасып жатады. Сонымен қатар, ер адамдар үшін бақыт өз мүмкіндіктерін жүзеге асырып, қабілетін іске асырумен тікелей байланысты.

Қолдану саласы. Зерттеу нәтижелері психологиялық кеңес беру, психотерапия және тренингтер жүргізу барысында — әсіресе отбасылық қарым-қатынастар, өмірге қанағаттанбау және тұлғалық дағдарыстармен байланысты мәселелерде пайдалануға ұсынылады.

Түйін сөздер: бақыт; бақытты түсінудің гендерлік ерекшелігі; бақыт туралы түсініктер; гендерлік айырмашылықтар; жас ерекшеліктері.

Кіріспе

Әлеуметтік, экономикалық және саяси жағдайлардың өзгеруі әр адамның өміріне әсер етіп, оның дүниетанымы мен әлемді қабылдауына, сондай-ақ психологиялық жағдайына тікелей ықпал етеді. Айта кету керек, әлемдегі өзгерістер қаншалықты қарқынды жүрсе, әр жаңа буынның әлем жайлы өзіндік, алдыңғы буындардан өзгеше түсінік пен онымен өзара әрекеттесу жүйесін қалыптастыру үрдісі соншалықты айқын байқалады. Әлем туралы қалыптасқан түсінік адамның психологиялық жай-күйіне және бақыт сезіміне тікелей әсер етеді [2; 12; 15].

Бақыт тақырыбы философия, экономика, әлеуметтану және психология сияқты ғылым салаларында қарастырылады. Алайда бақыт туралы зерттеулердің көптігіне қарамастан, бақыттың бірыңғай ғылыми тұжырымдамасы әлі жоқ. Зерттеушілер бұл ұғымға әртүрлі көзқарастар ұсынады. Біріншіден, бақыт — бұл позитивті эмоционалдық көңіл-күй, оптимизм [1]; Екіншіден, бақыт — бұл өзге құндылықтарға бағынышты және оларды анықтайтын

метақұндылық [2]; Үшіншіден, көптеген авторлар бақытты психологиялық жай-күйдің синонимі ретінде қарастырады [10; 11; 13].

Бақыт туралы түсініктердің әртүрлі болғанына қарамастан, ғалымдардың басым көпшілігі оны эмоционалдық және когнитивтік компоненттерді қамтитын көпқырлы құбылыс ретінде қарастырады [4; 5; 10]. Д.А. Леонтьевтің пікірінше, бақыт — бұл адамның бүкіл болмысын қамтитын, өмір шындығымен үйлесім тапқанын көрсететін ерекше субъективті жағдай. Бұл күй жекелеген тілектермен шектелмей, тұтас тұлғаны қамтып, адамның өмірі дәл өзі қалағандай өтіп жатқанын сездіреді [5].

Бақыт тақырыбындағы зерттеулердің үлкен бөлігі оған әсер ететін әртүрлі факторларға арналған. Мысалы, бақыт мынадай тұлғалық сипаттамалармен байланысты екені анықталған: экстраверсия, төмен нейротизм, жоғары өзін-өзі бағалау, дербестік, өмірлік тұрақтылық, бақылау сезімі, әзілқойлық, оптимизм, жас шамасы және т.б. [1; 3; 9; 14]. Гендерлік ерекшеліктерге қатысты зерттеулердің саны аз. Мысалы, Л.Э. Семенова, Т.А. Серебрякова және В.Э. Семенова атап өткендей, бақытты әйелдер ерлерге қарағанда жиірек сезінеді [7; 12; 13]. Кейбір жұмыстарда ерлер бақытты әлеуметтік мәртебе және жұмыспен байланыстыратыны, ал әйелдер — серіктесінің бақыты және отбасылық өмірмен байланыстыратыны көрсетілген [6; 7; 8; 13].

Гендерлік ерекшеліктерді зерттеуде әлеуметтік, экономикалық және тұлғалық факторларға көп көңіл бөлінеді, алайда ерлер мен әйелдердің бақыт туралы түсініктерінде көрінетін жеке мәндер жүйесіне аз назар аударылған. Сонымен қатар, бұл тақырыптың өзектілігі Ресей қоғамындағы құндылықтардың өзгеруімен және қазіргі адамның гендерлік әлеуметтенуінің мазмұндық құрылымының екіұшты болуымен байланысты. Бұл жағдай қазіргі ерлер мен әйелдер үшін бақытты өмірдің өлшемдері қандай болатыны туралы түсініктердің трансформациясына әкеліп отыр.

Зерттеу мақсаты: әртүрлі жас кезеңдеріндегі адамдар арасында «бақыт» ұғымының гендерлік ерекшеліктерін зерттеу.

Материалдар мен әдістер

Зерттеуге 300 адам қатысты, олар үш жас тобына бөлінді. Оның ішінде ер адамдар – 143, әйел адамдар – 157. Бірінші топ – 18-24 жас (орта жасы $E = 22$). Екінші топ – 25-34 жас ($E = 30$). Үшінші топ – 35-44 жас ($E = 39$).

Бақыт ұғымының гендерлік ерекшеліктерін зерттеу үшін модификацияланған лайкерт шкаласы қолданылған. Шкаланың негізінде бақыт көпдеңгейлі құбылыс ретінде қарастырылды [4; 5]. Оған мына деңгейлерге жататын сипаттамалар енгізілді: физиологиялық деңгей: тамақ, өмірлік қауіпсіздік, жыныстық қатынас және т.б. Әлеуметтік-психологиялық деңгей: отбасы, мансап, қызықты жұмыс және т.б. Тұлғалық-психологиялық деңгей: өзін дамыту, сүйікті іс, өзін қабылдау және т.б. Рухани (трансценденттік) деңгей: Құдаймен байланыс, еркіндік, табиғат сұлулығынан ләззат алу және т.б. Сипаттамаларды іріктеу кезінде эксперттік бағалау әдісі қолданылды. Барлығы 40 сипаттама енгізілген. Шкала 7 балдық Лайкерт шкаласы түрінде жасалған.

Статистикалық өңдеу IBM SPSS Statistics 23 бағдарламасында жүргізілді. Алынған деректердің статистикалық талдауы IBM SPSS Statistics 23 бағдарламасы көмегімен жүргізілді. Нәтижелерді өңдеу үшін факторлық талдау қолданылды, ол негізгі компоненттер әдісімен орындалып, факторлар кейін варимакс әдісі бойынша толықтырылды. Интерпретацияға алынатын факторлар саны іріктеу критерийі негізінде анықталды. Зерттеу шеңберінде алынған факторлар бастапқы категорияларды жинақтап қорыту формасы ретінде қарастырылды, бұл өз кезегінде респонденттер тобының «бақыт» ұғымын қабылдауындағы мағыналық жүйелерді сипаттауға мүмкіндік беретін құрылым ретінде қарастырылды.

Нәтижелер

Алғашқы талдау көрсеткендей, респонденттер үшін физиологиялық және әлеуметтік-психологиялық деңгейлер маңыздырақ болып шыққан, ал рухани (трансценденттік) деңгей сипаттамалары ең төмен маңыздылыққа ие болған.

1. Ерлер тобында (18-24 жас) факторлық талдау нәтижесінде 4 фактор анықталды. Барлық факторлар бірполюсті (униполярлы). Бірінші фактор – әлеуметтік табыс. Ең жоғары көрсеткіштер: «Басқалармен позитивті қарым-қатынас» (0.963), «Мансап» (0.959), «Қызықты жұмыс» (0.945). Бұл топтағы адамдар үшін бақыт – қоғамда мойындалу және лайықты әлеуметтік мәртебеге ие болу. Екінші фактор – сексуалдық қарым-қатынас. Көрсеткіштер: «Сұлу дене» (0.958), «Жыныстық қатынас» (0.878), «Сүйікті адам» (0.789). Физикалық тартымдылық пен махаббат қарым-қатынастары маңызды. Үшінші фактор – өзін дамыту. Көрсеткіштер: «Еркіндік» (0.924), «Сүйікті іс» (0.827), «Жоғары интеллект» (0.824). Бақыт – сүйікті іспен айналысу мүмкіндігі және интеллектуалдық даму. Төртінші фактор – әлеммен байланыста болу. Көрсеткіштер: «Құдайға, Әлемге сенім» (0.868), «Әлемді тану» (0.844), «Құдаймен, Әлеммен бірлік сезімі» (0.814). Жоғарғы күштермен байланыс пен әлемнің бөлігі болу сезімі.

2. Әйелдер тобында (18-24 жас) 4 униполярлы фактор анықталды. Бірінші фактор – мақсаттарды жүзеге асыру. Көрсеткіштер: «Мақсаттарға жету» (0.775), «Өзін-өзі дамыту» (0.765), «Өзін-өзі қабылдау» (0.761). Екінші фактор – өмірдің мәні. Көрсеткіштер: «Өмірдің мағынасы» (0.815), «Еркіндік» (0.809), «Өмірлік мақсат» (0.771). Үшінші фактор – ләззат пен рақаттану. Көрсеткіштер: «Сұлу дене» (0.823), «Жастық шақ» (0.768), «Тамақ» (0.756). Төртінші фактор – отбасылық қарым-қатынас. Көрсеткіштер: «Отбасы» (0.785), «Сүйікті адам» (0.769), «Балалар» (0.745).

3. Ерлер тобында (25-34 жас) 3 униполярлы фактор анықталды. Бірінші фактор – жеке өмірлік мән. Көрсеткіштер: «Өмірдің мағынасы» (0.872), «Өмірлік мақсат» (0.838), «Еркіндік» (0.784). Екінші фактор – негізгі қажеттіліктер. Көрсеткіштер: «Ыңғайлы тұрғын үй» (0.869), «Қауіпсіздік сезімі» (0.856), «Жақындарының денсаулығы» (0.846). Үшінші фактор – әлемге сенім. Көрсеткіштер: «Құдаймен, Әлеммен байланыс» (0.884), «Әлемге сенім» (0.789), «Табиғатпен байланыс» (0.756).

4. Әйелдер тобында (25-34 жас) 4 фактор анықталды. Бірінші фактор – отбасылық жағдай. Көрсеткіштер: «Отбасы» (0.840), «Жақындардың денсаулығы» (0.802), «Балалар» (0.786). Екінші фактор – өзін тану. Көрсеткіштер: «Сүйікті іс» (0.809), «Шығармашылық» (0.768), «Өзін-өзі дамыту» (0.705). Үшінші фактор – әлемді тану мен сенім. Көрсеткіштер: «Әлемге сенім» (0.781), «Әлемдегі бейбітшілік» (0.733), «Әлем заңдарын тану» (0.725). Төртінші фактор – физикалық рақат. Көрсеткіштер: «Сұлу дене» (0.733), «Жастық» (0.732), «Жыныстық қатынас» (0.712).

5. Ерлер тобында (35-44 жас) 4 фактор анықталды. Бірінші фактор – өмір мәні. Көрсеткіштер: «Материалдық қамтамасыздық» (0.864), «Өмірдің мәні» (0.847), «Өмірлік мақсат» (0.777). Екінші фактор – әлеуметтік табыс. Көрсеткіштер: «Мансап» (0.843), «Хобби» (0.789), «Қоғамда өз орнын табу» (0.735). Үшінші фактор – дене рақаты. Көрсеткіштер: «Сұлу дене» (0.800), «Жастық шақ» (0.745), «Физикалық белсенділік» (0.734). Төртінші фактор – бейбіт өмір. Көрсеткіштер: «Әлемдегі бейбітшілік» (0.783), «Әлемді тану» (0.735), «Позитивті қарым-қатынас» (0.697).

6. Әйелдер тобында (35-44 жас) 3 фактор анықталды. Бірінші фактор – отбасылық өмір. Көрсеткіштер: «Отбасы» (0.779), «Балалар» (0.759), «Материалдық қамтамасыздық» (0.719). Екінші фактор – жайлылық пен тұрақтылық. Көрсеткіштер: «Жайлылық» (0.837), «Қауіпсіздік» (0.809), «Тұрақтылық» (0.798). Үшінші фактор – болмысты қабылдау. Көрсеткіштер: «Құдаймен байланыс» (0.826), «Әлемге сенім» (0.791), «Әлемді тану» (0.736).

Талқылау

Осылайша, зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, барлық жастағы әйелдер топтарында бақыт туралы түсініктердің отбасылық өмірмен байланысты екендігін байқауға болады. Алайда, 18–24 жастағы жас қыздарда бұл фактор төртінші, яғни соңғы орында тұрса, жасы үлкен әйелдер тобында бірінші орынға шыққан. Бұл – жасы ұлғайған сайын отбасының бақыт үшін маңыздылығы артатынын көрсетеді.

Ерлер топтарында бақыттың жиі кездесетін өлшемі – әлеуметтік табыс. Ер адамдар үшін бақыт көбінесе сыртқы факторлармен – қоғам тарапынан мойындалу, әлеуметтік мәртебе, табыспен байланысты. Бұл деректер гендерлік айырмашылықтар жөніндегі өзге зерттеулер нәтижелерімен сәйкес келеді [8]. Қызығы, ерлер мен әйелдер үшін де материалдық жағдай бақыттың басты мағынасы ретінде қарастырылмаған.

Егер бақыт сипаттамаларын жас және жыныс көрсеткіштері бойынша қарастырсақ, онда қыз-жігіттер үшін (18–24 жас) бақыт түсініктері мақсаттарға жету және өмірден ләззат алу қажеттілігімен тығыз байланысты, ерлер үшін – қоғамдық мойындалу мен мансап, әйелдер үшін – жеке мақсаттардың орындалуы мен өмірлік мән табу маңызды. 25–34 жас аралығындағы топтарда: ортақ – әлемге сенім, адамдарға деген сенім, қауіпсіздік және өмір сүру қуанышы, ерлер үшін бастысы – өмірлік мән мен өзін-өзі тану, әйелдер үшін – отбасылық жағдай. 35–44 жас аралығында: ортақ – физикалық, тәндік рахат, әлемдегі болып жатқан үдерістерге деген сенім, ерлер үшін – әлеуметтік табыс пен өз өмірінің мағынасын түсіну, әйелдер үшін – отбасының болуы, жайлы және тұрақты өмір маңызды.

Қорытынды

Зерттеудің басты мақсаты – адамдардың әртүрлі жас кезеңдерінде «бақыт» ұғымының гендерлік ерекшелігін зерттеу болды.

Зерттеу нәтижелері бойынша келесі тұжырымдар жасалды:

Біріншіден, бақыт ұғымында гендерлік ерекшеліктердің бар екені анықталды. Әйелдер мен ерлер топтарында ортақ әрі ерекше бақыт түсініктері тіркелді.

Екіншіден, әйелдер үшін, жасына қарамастан, бақыт көбінесе отбасылық қатынастармен, отбасы әл-ауқатымен байланысты. Жас ұлғайған сайын бұл фактордың маңыздылығы арта түседі.

Үшіншіден, ерлер үшін бақыт, ең алдымен, сыртқы табыстың атрибуттарымен – қоғам тарапынан мойындалу, мансап, әлеуметтік жетістікпен байланысты. Сонымен қатар, ерлер бақытты өз мүмкіндіктерін жүзеге асырумен және өмірдің мағынасын табумен байланыстырады.

Төртіншіден, әртүрлі жас кезеңдерінде ерлер мен әйелдердің бақыттың маңызды көздеріне деген көзқарасы өзгеріп отыратыны байқалды.

Зерттеу нәтижелері психологиялық кеңес беру, психотерапия, тренингтік жұмыс барысында, сонымен қатар отбасылық қарым-қатынас мәселелерін шешуде қолдануға ұсынылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аргайл М. Бақыт психологиясы. – Санкт-Петербург: Питер, 2003. – 271 б.
2. Джидарьян И.А. Бақыт және оптимизм психологиясы. – Мәскеу: Ресей психология институты, 2013. – 268 б.
3. Коржова Е.Ю., Веселова Е.К., Рудыхина О.В. Студенттердің субъективті жағдайының болжаушылары ретінде денсаулық көрсеткіштері // Санкт-Петербург мемлекеттік университетінің хабаршысы. Психология. Педагогика сериясы. – 2022. – № 4. – Б. 458–471. <https://doi.org/10.21638/spbu16.2022.405>
4. Левит Л.З., Радчикова Н.П. Бақыттың тұлғалық-бағдарлы концепциясы: теориясы мен практикасы // Ұлттық психологиялық журнал. – 2012. – № 2(8). – Б. 81–89.
5. Леонтьев Д.А. Бақыт және субъективті жағдай: ұғымдық өрісті қалыптастыру жолында // Қоғамдық пікірді мониторингі: экономикалық және әлеуметтік өзгерістер. – 2020. – № 1(155). – Б. 14–36. <https://doi.org/10.14515/monitoring.2020.1.02>
6. Руденко А.М., Симонян Л.Г., Зиброва К.В. Адамның бақыт бейнесінің психосемантикалық кеңістігі: гендерлік-жас ерекшелік шеңберінде // Халықаралық гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдары журналы. – 2020. – № 2-1. – Б. 134–137. <https://doi.org/10.24411/2500-1000-2020-10123>
7. Семенова Л.Э., Серебрякова Т.А., Семенова В.Э. Түрлі жастағы адамдардың бақыт туралы түсініктеріндегі мағыналық мәннің гендерлік ерекшеліктері // Минин университетінің хабаршысы. – 2017. – № 4(21). <https://doi.org/10.26795/2307-1281-2017-4-8>
8. Семенова Л.Э., Урусова Е.А., Васильева Д.А. Ерлер мен әйелдердің бақыт түсінігінде отбасының алатын орны // Ғылым әлемі. – 2017. – Т. 5, № 2. <http://mir-nauki.com/PDF/36PSMN217.pdf>
9. Смолева Е.О., Морев М.В. Қанағатсыздық сезімі және бақыт деңгейі: әлеуметтанушы көзқарасы (монография). – Вологда: Ресейдің әлеуметтік-экономикалық даму институты, 2016. – 164 б.
10. Шамионов Р.М. Жеке тұлғаның субъективті жағдай психологиясы. – Саратов: Саратов мемлекеттік университеті баспасы, 2014. – 180 б.
11. Choon S.-W., Yong C.-C., Tan S.-K., Tan S.-H. A Proposed Integrated Happiness Framework to Achieve Sustainable Development // Heliyon. – 2022. – Vol. 8(10). – Article e10813. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e10813>
12. Milovanska-Farrington S., Farrington S. Happiness, Domains of Life Satisfaction, Perceptions, and Valuation Differences Across Genders // Acta Psychologica. – 2020. – Vol. 230. – Article 103720. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2022.103720>
13. Montgomery M. Reversing the Gender Gap in Happiness // Journal of Economic Behavior & Organization. – 2022. – Vol. 196. – P. 65–78. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2022.01.006>
14. Moeinaddini M., Asadi-Shekari Z., Aghaabbasi M., Saadi I., Shah M.Z., Cools M. Proposing a New Score to Measure Personal Happiness by Identifying the Contributing Factors // Measurement. – 2020. – Vol. 151. – Article 107115. <https://doi.org/10.1016/j.measurement.2019.107115>
15. Seligman M., Csikszentmihalyi M. Positive Psychology: an Introduction // American Psychologist. – 2000. – Vol. 55. – P. 5–14.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17005202>

ORFOQRAFIK SƏHVLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİ

AYTAC ABUŞOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının
Magistrantı

ТЕХНОЛОГИЯ ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ НАД ОШИБКАМИ

АЙТАДЖ АБУШОВА

Азербайджанский государственный педагогический университет,
магистрант кафедры «Азербайджанский язык и технология его преподавания»

Аннотация. В статье рассматривается организация работы над орфографическими ошибками, допускаемыми учащимися в процессе письма. Отмечается, что эта работа является важным этапом формирования навыков и умений письма, и эта работа должна проводиться учителем систематически и регулярно.

В статье рассматриваются причины, по которым дети допускают орфографические ошибки. Обосновываются идеи и показывается, что появление орфографических ошибок в письменной речи учащихся является закономерным явлением процесса обучения. Эти ошибки возникают по различным объективным и субъективным причинам. К объективным причинам относятся: незнание учащимися правил орфографии при письме; работа учащихся с лексикой, которую они используют преимущественно в устной речи; психофизическое утомление детей к концу письменной работы; специально отмечается и подробно объясняется сложность применения правил орфографии в некоторых орфографиях.

Поскольку орфография связана со всеми разделами языка, для детей большое значение имеет понимание семантики, структурно-семантической близости слов, поскольку формирование орфографических навыков требует правильного использования большого количества слов.

В статье также освещаются такие вопросы, как организация профилактики орфографических ошибок в письменной речи учащихся, фиксация орфографических ошибок учителем в письменной речи, подготовка учителя к работе над ошибками, подготовка к организации работы над ошибками, допускаемыми в орфографических тестах, сочинениях и письменных работах, организация работы над орфографическими ошибками в учебных заданиях, а также комментируются соответствующие идеи.

Ключевые слова: правила орфографии, учебные задания, работа над ошибками, орфография

Yazı prosesində şagirdlərin yol verdikləri orfoqrafik səhvlər üzərində işləmək onların orfoqrafiya vərdişlərinin formalaşmasında mühüm mərhələdir. Bu iş müəyyən bir sistemlə müəllim tərəfindən mütəmadi olaraq həyata keçirilməlidir.

Uşaqların orfoqrafik səhvlərə yol verməsinin səbəbləri nədir? Şagirdlərin yazılı nitqində orfoqrafik səhvlərin yaranması təlim prosesinin təbii hadisəsidir, obyektiv və subyektiv səbəblərdən yaranır. Obyektiv səbəblər kimi yazı işi zamanı şagirdin orfoqrafiya qaydalarını bilməməsi; şagirdlərin əsasən şifahi nitqdə istifadə etdikləri lüğətlə işləməsi; yazılı işin sonunda uşaqların psixofiziki yorğunluğu; müəyyən orfoqrafiyaya malik sözlərdə orfoqrafiya qaydalarının tətbiqində çətinliyin olmasını qeyd etmək olar. Şagirdlərə tanış olmayan orfoqrafiya normaları yazılı işə qədər öyrənilməmiş və məktəbdə öyrənilməyən növlərə bölünür. Yazılı iş zamanı öyrənilməmiş standartlar ya müəyyən bir sinfin təlim nəticələrinə (məsələn, V sinifdə isim bəhsi öyrənilərkən uşaqların orfoqrafiya ilə bağlı buraxdıqları

səhvlər yalnız sifət və feillə ilə əlaqədar olaraq öyrəniləcək sonrakı siniflərin təlim nəticələrinə daxil edilir.

Məktəbdə öyrənilməmiş orfoqrafiya qaydaları ilə bağlı səhvlər istənilən sinifdə, o cümlədən X-XI siniflərdə də yarana bilər. Bu faktdan aşağıdakı metodoloji qaydalar irəli gəlir: yazı işindən əvvəl mümkün olan orfoqrafiya qaydalarının tətbiqində çətinliklərin qarşısını almaq, orfoqrafik savadlığı qiymətləndirərkən onları səhvlər sırasına daxil etməmək lazımdır.

Orfoqrafiya dilin bütün bölmələri (o cümlədən lüğət) ilə əlaqəli olduğundan, uşaqların sözlərin semantikasını, struktur və semantik yaxınlığını başa düşməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki orfoqrafiya bacarıqlarının formalaşması çox sayda sözlərin işlədilməsini tələb edir. Lakin bu şərt kifayət qədər həyata keçirilmir, çünki orfoqrafiyanın öyrənilməsi VII sinifdə başa çatır və yeni lüğətin əsas axını sonrakı təhsil illərində uşaqların üzərinə düşür. Bu faktdan aşağıdakı metodik qaydalar irəli gəlir: V-VII siniflərdə orfoqrafiyanın öyrənilməsi prosesində leksikona mümkün qədər çox yeni sözlər daxil edilməli, VIII-IX siniflərdə isə sintaksis və düzgün işarələri getdikcə daha çox yeni leksikadan istifadə edilərək öyrənilməlidir.

Xüsusi müşahidələrdən göründüyü kimi, orfoqrafik səhvlər ən çox yazılı işin sonunda ortaya çıxır. Bu faktı nəzərə alaraq, işi bitirməzdən əvvəl qısa bir fasilə vermək lazımdır. Bu şagirdlərdə psixofiziki yorğunluğu aradan qaldırmağa xidmət edir. Metodoloji qaydaya əsasən orfoqrafiya qaydalarının tətbiqi çətin olan sözlərə diqqət yetirməlidir. Onun sistemli şəkildə həyata keçirilməsi şagirdlərdə orfoqrafik səhvlərin yaranmasının qarşısını almaqda mühüm rol oynayır.

Şagirdlərin yazı işlərində orfoqrafik səhvlərin qarşısının alınması necə həyata keçirilə bilər? Orfoqrafiyanın tədrisi metodologiyasında səhvlərin qarşısının alınmasının mahiyyəti ilə bağlı iki yanaşma var: orfoqrafiya üzrə bütün iş sistemi onların baş verməsinin qarşısını alır (Y. Kərimov, H. Bəliyev) və ayrı-ayrı sözlərdə müəyyən yazılı tapşırıqları yerinə yetirməzdən əvvəl səhvlərin birbaşa qarşısının alınması (A. Rəhimov, V. Qurbanov).

Orfoqrafiya səhvlərinin qarşısının alınması üzrə xüsusi işin iki forması var: müəllimin təşkil etdiyi lüğət və orfoqrafiya işlərinin yerinə yetirilməsi, şagirdlərin özünə nəzarəti.

Şagirdlərin özünə nəzarəti. Özünə nəzarət, mümkün səhvləri tapmaq və onları düzəltmək üçün şagirdin öz yazdığına yenidən oxunmasıdır. Məktəblilərdə özünə nəzarət aşağıdakı üsullardan istifadə etməklə inkişaf etdirilir: hecaların yazılış tələffüzü; yazılanların çap mətni ilə sözbəsöz müqayisəsi; orfoqrafiya lüğətinin köməyi ilə yazılanların yoxlanılması; sözün vurğulanan hissələrində orfoqramı tapmaq üçün sözün morfemik bölünməsi.

Hecanın orfoqrafik tələffüzü, eyni zamanda yazılanların vizual qavranılması ilə müşayiət olunur, sözlərin fonemik tərkibini pozan hərflər və orfoqrafik səhvləri tapmağa imkan verir. Həm köçürərkən, həm də diktə yazarkən istifadə olunur. O, həmçinin esse və kompozisiyaları yoxlayarkən faydalıdır. Şagirdlərin yazılanları yoxlayarkən hecaların yazılış tələffüzündən daim istifadə etmələrini təmin etmək lazımdır.

Hecanın orfoqrafik tələffüzü, eyni zamanda yazılanların vizual qavranılması ilə müşayiət olunur, sözlərin fonemik tərkibini pozan yazı həm də orfoqrafik səhvləri tapmağa imkan verir. Bundan həm üzündən köçürmə zamanı, həm də imla yazarkən istifadə olunur. Bu metod ifadə və inşa yazılarını yoxlayarkən də faydalıdır. Şagirdlər yazılanlarını yazılarını yoxlayarkən daim hecaların yazılış tələffüzündən istifadə etmələrini təmin etmək lazımdır. Üzündən köçürmə zamanı yazılanların çap mətni ilə sözbəsöz müqayisəsi tətbiq edilir. Bu özünü idarə etmə texnikasından istifadə edərək, şagird çap olunmuş mətndən əlyazmaya və ya əlyazmadan çap formasına keçə bilər.

Yazılı mətni orfoqrafiya lüğətinin köməyi ilə yoxlamaq faydalıdır. Bu zaman əvvəlcədən şagirdlərə məlumat verilməlidir ki, orfoqrafiya lüğətində söz sonluğu haqqında məlumat yoxdur. O, sözlərin digər hissələrindəki hərflərin, eləcə də hərfsiz yazımların orfoqrafiya standartlarını təmin edir. Şagirdin əlyazma mətninin bütün sözlərini orfoqrafiya lüğətinin köməyi ilə yoxlaması qeyri-mümkündür, ona görə də şagirdlərə ya qaydalarla yoxlanıla bilməyən, ya da yoxlaması çətin olan bəzi orfoqrafiya qaydaları haqqında məlumat vermək lazımdır.

Şagird özünə nəzarət üsulu kimi sözün morfemə bölünməsi, sözün vurğulanan hissələrində hərflərin yazılışının düzgünlüyünə şübhə etdiyi istənilən halda faydalıdır. Sadalananlar özünü idarə etmə üsulları ilə tanışlıq zamanı tədricən baş verir.

Orfoqrafiya səhvlərinin qarşısını almaq üçün hansı işlər görülməlidir? Orfoqrafik səhvlərin qarşısını almaq üçün bir sıra xüsusi işlər görülməlidir. Bu iş həm təlim tapşırıqlarını, həm də testləri yerinə yetirməzdən əvvəl müəllim tərəfindən təşkil edilir. Hər iki halda müxtəlif növ lüğət və orfoqrafiya üzrə işlər aparılır. Orfoqrafiya səhvlərinin qarşısını almaq üçün tapşırıq kimi görmə və xəbərdarlıq imlalarından, orfoqrafiya lüğətindən istifadə kimi işdən istifadə olunur. Qeyd edək ki, xəbərdarlıqlı imlada şagirdlərin səhv edə biləcəkləri güman edilən orfoqramlar haqqında imla yazdırılmazdan əvvəl verilir. Xəbərdarlıqda məqsəd şagirdlərin çətin orfoqramları yazdıqda yol verə biləcəkləri səhvləri aradan qaldırmaqdır.

➤ Görmə imlaların şagirdlərin orfoqrafik savadlılığını təmin etmək üçün müstəsna əhəmiyyəti vardır. Görmə imlada orfoqramların izahı yazı taxtasında yazılmış cümlələr və ya mətn üzərində aparılır. İzahatdan sonra mətnin üstü örtülür, müəllim diktə edərək imlanı yazdırır. Sonda yazı taxtasında yazılmış cümlələr və ya mətnin üstü açılır, şagirdlər öz yazdıqlarını yoxlayırlar. Orfoqramların öyrənilməsində həm xəbərdarlıqdan, həm də birbaşa həmin orfoqramların yazılışının təqdim edilməsindən istifadə olunur.

➤ Mətnin yazı taxtasında yazılması və şagirdlərin ona istinad etməsi görmə imlanı üzündən köçürmə yazılara yaxınlaşdırır, lakin bu imla növündə çətin orfoqramların yazılış qaydası izah olunur və ya necə yazılmalı olduğu göstərilir. Görmə imlalardan əsasən ibtidai siniflərdə siniflərdə istifadə edilir.

Səhvlərinin qarşısının alınması işində zəif siniflərdə xüsusilə təsirli olan tapşırıqların təkrar-təkrar yerinə yetirilməsi mühüm rol oynayır. Orfoqrafiya təlimi metodologiyasında belə tapşırıqlardan istifadənin iki forması var: yeni məqsədlər üçün təkrar tam istifadə və əvvəllər tamamlanmış tapşırıqların lüğəti əsasında lüğət və orfoqrafiya işi. Əvvəllər tamamlanmış tapşırıqlar üzərində təkrar iş 3-4 dərstdən sonra, sözləri düzgün yazmaq bacarığı azalmağa başlayanda və buna görə də gücləndirməyə ehtiyac duyduqda təklif olunur. Təkrar icra üçün sistemləşdirmə elementlərini və müxtəlif orfoqrafiya qaydalarını ehtiva edən tapşırıqlardan istifadə etmək məsləhətdir. Tapşırıqların təkrar icrasından əvvəl uşaqların buraxdığı səhvlər üzərində lüğət və orfoqrafiya üzrə işlər aparıla bilər.

Şagirdlərin yazı işlərində orfoqrafik səhvlərin müəllim tərəfindən qeydə alınması. Orfoqrafiya təlimi metodologiyasında şagirdlərin yazı işlərindəki orfoqrafik səhvləri qeyd etməyin bir neçə yolu var:

- 1) səhv bir sətirlə vurğulanır, üstündən xətt çəkilir və düzəldilir;
- 2) səhvin altından və ya üstündən xətt çəkilir, lakin düzəldilmir;
- 3) sözün səhv olan hissəsi göstərilir, məsələn: *həyacan*; *salnamə*; *pillakan*
- 4) xətanı ehtiva edən bütün sözün altı çizilir, məsələn, *kasmanavt*, *qəhraman*, *problem*, *avtamat*, *xəşbaxt*
- 5) heç bir alt xətt çəkilmir, orfoqrafik səhvin şərti əlaməti | kənarlara yerləşdirilir.

Əvvəlki hallarda orfoqrafik səhvin əlaməti | haşiyələrdə də yerləşdirilir. Orfoqrafiya səhvlərinin qeydə alınması metodu işin məqsədindən (təlim və yoxlama) asılı olaraq müəllim tərəfindən seçilir. Testləri, eləcə də ifadə və inşaları yoxlayarkən ilk iki üsuldən istifadə olunur. Təlim məşqlərini yerinə yetirərkən, səhvləri qeyd etmək üçün yuxarıda göstərilən bütün üsullardan istifadə olunur. Onların tətbiqi ardıcılığı uşaqlara səhvləri tapmaq və düzəltmək bacarığını öyrətmək məqsədləri ilə müəyyən edilir. Birinci üsul səhvləri necə qeyd etməyi, üstündən xətt çəkməyi və düzəltməyi göstərir; növbəti üsul səhvləri necə düzəltməyi öyrədir; üçüncü üsul - müəyyən bir morfemdəki səhvləri necə tapmaq və düzəltmək; dördüncü isə bir sözdə səhvləri necə tapmağı öyrədir, beşinci - bir sətirdəki bir sıra sözlərdə səhvləri necə tapmağı öyrədir.

Bütün şagirdlər sadalanan bacarıqları eyni vaxtda mənimsəməirlər, buna görə də eyni işdə müəllim səhvləri qeyd etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edə bilər. Eyni zamanda tədris ili ərzində bütün uşaqları qeyd olunan üsullarından keçirməsi məqsədəuyğundur.

Şagirdlərin yazı işindən orfoqrafik səhvləri olan sözlərin uçotu. Səhvlər üzərində iş orfoqrafiyası şagirdlər tərəfindən mənimsənilməmiş orfoqrafiyanın seçilməsi şərtlərinin möhkəmləndirilməsi, səhvlərə yol verilmiş sözlərin orfoqrafiyasının mənimsənilməsi əsasında aparılır. Birinci istiqamətdə işləmək üçün məktəblilər tərəfindən mənimsənilməmiş orfoqrafiya qaydalarını bilmək, ikincidə - onları çətinləşdirən sözlərin siyahıları tərtib olunmalıdır. Ayrı-ayrı sözlərdə səhvlər üzərində işləmək müəllimdən onları nəzərə almağı tələb edir. Orfoqrafiyanın tədrisi metodikasında onların qeydinə iki yanaşma var: müəllim xüsusi dəftərdə sinif miqyasında fərdi səhvləri nəzərə alır; müəllim ümumi sinif səhvlərini, şagirdlərin özləri isə fərdi səhvləri nəzərə alır. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, ikinci yanaşma daha səmərəli olmaqla yüksək nəticələr verir.

Müəllim şagirdlərin ümumi çətinliklərini nəzərə alır. Onun forması və həcmi şagirdlərin yerinə yetirdiyi yazılı işin növlərindən asılıdır. Müəllimin işlədiyi bütün siniflərdə şagirdlərin səhv etdiyi sözlərin siyahılarının daxil edildiyi xüsusi dəftərinin olması məsləhət görülür.

1 və 2 nömrəli dəftərlərdə tamamlanmış tədris tapşırıqlarından səhv yazılmış sözləri qeyd etmək üçün qeydlər kitabında ayrıca vərəqlər ayrılır, yuxarıda tarix, dərsin mövzusu və iş növü yazılır. Qeydiyyatın aparılması texnikası belədir: zəif şagirdin müəllim tərəfindən yoxlanılmış dəftəri götürülür, səhv sözlər sütuna yazılır; növbəti işi yoxladıqdan sonra müəllim, birincisi, lazım gələrsə, sözləri səhvlərlə tamamlayır, ikincisi, bu xəyata yol verən şagirdlərin sayını hansısa işarə ilə (məsələn, |) qeyd edir. Səhifənin sonunda çox sayda səhvə yol verən şagirdlərin ad və soyadlarını yazmaq məsləhətdir. Belə təhlil nəticəsində müəllim şagirdlərin mövcud orfoqrafiya çətinlikləri haqqında aydın təsəvvür əldə edir: hər bir səhvin tezliyini göstərən lüğət siyahısı alınır. Bu iş növlərinin ümumi xarakterinə görə imla, ifadə və inşalarda uşaqların buraxdıqları səhvlərin uçotu fərqli şəkildə təşkil edilir. Bu, eyni vaxtda qruplaşdırma tapırmağı da ələb edir. Onun ən sadə forması orfoqramın növü və sözdəki yeri ola bilər. Səhv olan sözləri qeyd etmək üçün iki səhifə tələb olunur. Yuxarıda işin aparıldığı tarix, növü və adı yazılır. Məsələn: V sinifdə hər iki səhifə beş sütuna bölünür.

VI sinifdə və daha sonra dəftərə daha bir neçə sütun əlavə olunur: şəkilçilərin yazılışında səhvlər, tirelərdən istifadədə səhvlər; birləşmiş və ayrı-ayrı yazılarda yox verilmiş səhvlər.

Zəif şagirdin yoxlanılan yazı işindən səhv olan sözləri seçib qeyd dəftərinin sütunlarını doldurmaq məsləhətdir. Qalan dəftərləri yoxlayarkən müəllim söz ehtiyatı əlavə edir, həmçinin şagirdlərin sözlərdə buraxdığı səhvlərin sayını göstərir. Doldurulmuş qeyd vərəqi hazırda yoxlanılan orfoqrafiya qaydalarının mənimsənilmə səviyyəsi haqqında aydın təsəvvür yaradır. Şagirdlərin orfoqrafiya savadı haqqında məlumatın dolğunluğu üçün uçot vərəqəsində müxtəlif qiymətlərin, bir, iki və s. səhv sözlərin sayının qeyd edilməsi faydalıdır.

Şagirdlərin orfoqrafik səhvlərə yol verdiyi sözlərin uçotu. Belə sözlərin uçotu fərddir. Müəllimin yoxladığı işi qəbul edərək hər bir şagird sözləri düzəldilmiş formada ya 1 və ya 2 nömrəli dəftərlərə, ya da “Mənim səhvlərim” adlı xüsusi dəftərə yazır. 1-ci və 2-ci dəftərlərdə qeyd olunmalı olan sözləri kənarlarda sütuna yazmaq, onları çərçivəyə daxil etmək məqsədəuyğundur ki, lüğət siyahısı nəzərə çarpsın: çünki şagirdlər buna gələcəkdə təkrar müraciət edə bilərlər.

Yoxlama imlalarında, ifadə və inşalarda səhv yazılmış sözlər də 1 və 2 sayılı dəftərlərdə sütun şəkildə yazılır. Onlar da hər hansı bir şəkildə düzbucaqlıya daxil edilməklə orfoqrafik səhvlərin sözlərin hansı hissəsində olduğu vurğulanmalıdır. Əgər şagirdlərin “Mənim səhvlərim” başlıqlı dəftəri varsa, onda düzəliş edilmiş sözlər orada yazılır.

Müəllimin səhvlər üzərində işə hazırlaşması. Müəllimin orfoqrafiya səhvləri üzərində işləməyə hazırlaşması bir sıra elementlərdən ibarətdir: dəftərlərin yoxlanılması, orfoqrafiya səhvləri qeydlərinin tərtib edilməsi, səhvlər üzərində işin (və ya onun ayrıca hissəsində) nəzərdə tutulduğu dərslərinin tərtib edilməsi.

Hazırlığın ilk iki elementinin məzmunu yuxarıda təsvir edilmişdir. Səhvlər üzərində işləmək üçün dərslərin (və ya onun bir hissəsinin) necə tərtib edilməsi üzərində qıscaca dayanmaq.

Təlim tapşırıqlarında orfoqrafik səhvlər üzərində şagirdin dəftəri nə qədər yoxlanılırsa o qədər həyata keçirilir. (Bax: “Şagird dəftərlərinin yoxlanılması normaları”). Dərsdə müəllimin gündəlik fəaliyyətinə səhvlər üzərində işləmək elementi daxil edilir.

Növbəti mövzu üzrə dərslər icmalına aşağıdakı material daxildir:

1) görülmüş işin ümumi qiymətləndirilməsi (bu barədə dəftərlər paylanmazdan əvvəl məlumat verilir); 2) ən çox yayılmış 2-3 səhvin siyahısı; 3) şagirdlər üçün ən çox çətinlik yaradan 5-7 sözdən ibarət lüğət və orfoqrafik xəbərdarlıq imlasının mətni; 4) ən çox səhv olan sözlərlə müxtəlif növ tapşırıqlar; 5) fərdi uçot vərəqindən sözlərin yazılışını öyrənmək tapşırığı. Beləliklə, bütün dərslər boyu orfoqrafiya baxımından çətin sözlər üzərində iş təmin edilir.

Yoxlama imlalarında səhvlər üzərində işə hazırlıq. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin buraxdıqları bütün növ səhvlər üzərində işləmək mümkün deyil. Ümumi sinif səhvlərinin qeyd vərəqini təhlil edərkən, xüsusi dərstdə işlənilməsi nəzərdə tutulan bəzi orfoqramları seçmək məsləhətdir. Bunlar ən çox 5-6 orfoqram ola bilər. Onların arasında aşağıdakılar olmalıdır: a) öyrənilən qrammatik mövzu ilə bağlı yoxlanılan orfoqram; b) əvvəllər digər qrammatik mövzularda işlənmiş çətin orfoqramlar.

Dərs planında aşağıdakı struktur elementlər zəruridir: yoxlama imlanın nəticələrinin ümumi qiymətləndirilməsi; şagirdlər tərəfindən səhvlərin düzəldilməsi və səhv yazılmış sözlərin uçotu; seçilmiş orfoqramların hər biri üzərində işləmək; dərstdə işlənmiş sözlərin diktəsi; dərslər yekun vurmaq və ev tapşırığı vermək.

Ümumi qiymətləndirməyə aşağıdakı məlumatlar daxil edilir: şagirdlərin orfoqrafiyanın mənimsənilməsində irəliləyişi; şagirdlər üçün ən çox çətinlik yaradan orfoqrafiya qaydalarının siyahısı; görülmüş işlərin kəmiyyət göstəriciləri. Sinifdəki vəziyyəti nəzərə alaraq müəllim digər məlumatları da əlavə edə bilər. Səhvləri düzəldərkən zəif şagirdlərə fərdi kömək göstərmək lazımdır, ona görə də dərslər icmalında belə şagirdlərin adları qeyd edilməlidir.

Seçilmiş orfoqramların hər biri üzərində işləmək üçün aşağıdakı iş növləri təmin edilməlidir: izah edilən orfoqramın adını yazmaq; testdən götürülmüş bu orfoqram ilə sözlərin seçilməsi şərtlərinin izahı ilə diktəsi; müəllimin mülahizəsinə uyğun olaraq digər tapşırıqlar (qohum sözlərin seçilməsi, ifadələr və ya cümlələr tərtib etmək, sözün müxtəlif formalarını yaratmaq, o cümlədən dərslərdən iş, iş vərəqləri ilə işləmək və s.).

İnşa və ifadə yazılarda yol verilən səhvlər üzərində işlərə hazırlıq. İnşa və ifadələrdə yol verilmiş səhvlər üzərində işləmək dərsləri nitq və məzmun çatışmazlıqlarının düzəldilməsinə həsr edilir. Orfoqrafiya səhvləri üzərində iş növbəti qrammatika və orfoqrafiya dərslərinə keçirilir. Xüsusi dərslər yalnız məzmun və dil tərtibatındakı səhvlər üzərində iş daxildir. Bu şəraitdə orfoqrafik səhvlər üzərində iş müəllim və şagirdlərin aşağıdakı hərəkətlərindən ibarətdir: müəllim şagirdlərin orfoqrafiya savadı haqqında ümumi məlumat verir; şagirdlər öz səhvlərini düzəldir və düzəldilmiş formada 1 və ya 2 nömrəli iş dəftərlərinə yazır (yaxşı olar ki, sütunda) və çərçivəyə əlavə edirlər, səhvlərin yerində yazılanların altından xətt çəkir və onların yerləşdiyi morfemləri göstərirlər.

Ümumi sinif səhvlərinin qeyd vərəqini təhlil edərək, müəllim onların arasından ən çox rast gəlinənləri seçir. Seçilmiş orfoqrafik səhv növlərinin hər biri üçün aşağıdakı material növbəti dərslər icmalına daxil edilir:

- müvafiq orfoqrafiya xətası olan bütün sözlərin siyahısı;
- çətinliklərinə görə qruplara bölünməsi;
- bu qrupların öyrənilən mövzu üzrə seçilmiş tapşırıqlar sisteminə daxil edilməsi (söz formalarının formalaşdırılması, ifadə və cümlələrin tərtib edilməsi və s.);
- dərslərin sonunda bu sözlərin lüğət diktəsi.

Beləliklə, ifadə və inşalarda yol verilən orfoqrafik səhvlər üzərində iş bir neçə dərslər davam edir ki, bu da uşaqların çətin sözlərin orfoqrafiyasını kifayət qədər yaxşı mənimsəməsinə təmin edir.

Sinifdə orfoqrafik səhvlər üzərində aparılan işlər. Səhvlər üzərində işləmək, onları izah etmək, onları aradan qaldırmaq və sözlərin düzgün yazılışını gücləndirməkdən ibarətdir. İş növlərindən asılı olaraq, səhvlərin düzəldilməsinin təşkili və orfoqrafiya normasının gücləndirilməsi üçün üç üsul var.

Təlim tapşırıqlarında orfoqrafik səhvlər üzərində işin təşkili. Səhvlərlə bağlı bu növ iş dəftərlərin hər yoxlanılmasından sonra yeni mövzunun öyrənilməsi ilə eyni vaxtda aparılır. Dərslər əvvəlində müstəqil məşqin yerinə yetirilməsinin nəticələri bildirilir. Şagirdlər işlərini belə adlandırırlar: Səhvlər üzərində iş.

Sonra səhvlər düzəldilir, düzəldilmiş formada olan sözlər dəftərin kənarlarında sütuna yazılır; daxil edilmiş orfoqramların altından xətt çəkilir və yazılan sözlər çərçivəyə daxil edilir. Sonra şagirdlər bu sözləri bir daha sətirdə yazır və səhvlərin yerinə daxil edilmiş orfoqramların seçilməsi şərtlərini göstərirlər. Yeni mövzunun möhkəmləndirilməsi prosesində müxtəlif növ tədris işlərində səhv yazdıqları sözlərdən istifadə olunur.

Yoxlama imlalarında orfoqrafik səhvlər üzərində işin təşkili. Bu iş mövzunun elan edilməsi və qeyd edilməsi ilə başlayan xüsusi dərstdə aparılır. Müəllim yoxlama imlanın nəticələrini bildirərək qeyd dəftərlərini paylayır ki, orada şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında buraxılmış səhvləri düzəldir, onları düzəldilmiş formada dəftərlərinə yazır, daxil edilmiş orfoqramların altına xətt çəkir və onun yerləşdiyi morfemi göstərir. Sonra şagirdlər sonrakı fərdi iş üçün düzəldilmiş sözləri nəzərə almağa başlayırlar. Sözlər 1 və ya 2 nömrəli iş dəftərlərində qeyd olunur. Bunu bir sütunda etmək və onları çərçivəyə daxil etmək məsləhətdir; sözlərdə orfoqrafik səhvlər vurğulanır və sözlərin yerləşdiyi hissələr göstərilir.

Səhvlərlə bağlı qalan işlər yoxlama imlalar üçün dəftərdə aparılır. Aşağıdakıları yadda saxlamaq lazımdır: səhvlərin yerinə orfoqrafik səhvlərin seçilməsi şərtlərini qrafik şəkildə göstərmək lazımdır.

İnşa və ifadə yazılarda orfoqrafik səhvlər üzərində işin təşkili. Xüsusi dərse yalnız məzmun və dil tərtibatındakı səhvlər üzərində iş daxildir. Bu şəraitdə orfoqrafik səhvlər üzərində iş müəllim və şagirdlərin aşağıdakı hərəkətlərindən ibarətdir:

- müəllim şagirdlərin orfoqrafiya savadı haqqında ümumi məlumat verir;
- şagirdlər öz səhvlərini düzəldir və düzəldilmiş formada 1 və ya 2 nömrəli iş dəftərlərinə yazır (yaxşı olar ki, sütunda) və çərçivəyə əlavə edirlər, səhvlərin yerində yazılanların altına xətt çəkirlər və onların yerləşdiyi morfemləri göstərirlər.

Səhvlərə yol verilmiş sözlərin düzgün yazılışının izahı və möhkəmləndirilməsi növbəti tədris ilində qrammatika dərslərinə keçirilir; onların hər birində bir orfoqrafiya növü üzrə bir sıra işlər aparılır.

Beləliklə, müəllim şagirdlər üçün ən çətin olan 5-6 orfoqram üzərində işləyəcək. Sabit orfoqrafiyaya malik sözlər eyni zamanda yeni mövzunun öyrənilməsi üçün leksik material kimi xidmət edəcəkdir. Şagirdlər uzun müddət ərzində eyni sözlərdə dəfələrlə səhv edə bilərlər, ona görə də dərslərin icmalını tərtib edərkən sinif üzrə qeyd vərəqlərindəki sözlərdən istifadə edərək, onlara dərstdə təkrar-təkrar müraciət etməlisiniz. Uşaqları sorğu-sual edərkən fərdi şagird qeyd vərəqlərindən (iş dəftərlərindəki söz siyahıları və "Mənim səhvlərim" dəftərindəki sözlərdən) istifadə olunur. Bu zaman müəyyən sözlərin yazılışını necə öyrəndikləri aşkar olur.

Dəftərləri yoxlayarkən müəllim tərəfindən toplanan ümumi sinif üzrə təlim və nəzarət məqsədilə lüğət üzrə imla hazırlanır. Çətin sözlərə müntəzəm şəkildə müraciət etmək istər-istəməz şagirdləri bu sözlərin yazılışını yadda saxlamaq üçün sistemli şəkildə qeydlərinə baxmağa məcbur edir. Fərdi qeyd vərəqləri əsasında aşağıdakı məşqlər yerinə yetirilir, məsələn: çətin sözləri yaddaşdan yazmaq; çətin sözlər əsasında müxtəlif söz, söz birləşmələri və cümlələr formalaşdırmaq; fərdi əlifba siyahılarının tərtib edilməsi.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, şagirdlərin yazı işlərində orfoqrafik səhvlərin yaranması təlim prosesinin təbii hadisəsidir. Bu səhvlər müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən yaranır. Obyektiv səbəblər kimi yazı işi zamanı şagirdin orfoqrafiya qaydalarını bilməməsi; şagirdlərin əsasən şifahi nitqdə istifadə etdikləri lüğətlə işləməsi; yazılı işin sonunda uşaqların psixofiziki yorğunluğu; müəyyən orfoqramlarda orfoqrafiya qaydalarının tətbiqində çətinliyin olmasını qeyd etmək olar. Orfoqrafiya dilin bütün bölmələri ilə əlaqəli olduğundan, uşaqların sözlərin semantikasını, struktur və semantik yaxınlığını başa düşməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki orfoqrafiya bacarıqlarının formalaşması çox sayda sözlərin düzgün işlədilməsini tələb edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi məsələləri. Bakı, 2008
2. Bəliyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1996
3. Əhmədov B. A. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı: "Mütərcim" 1999, 376 s.
4. Əfəndizadə Ə.R. Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı: Maarif, 1975, 176 s.
5. Əfəndizadə Ə.R. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının elmi əsasları. Bakı: Maarif, 1968, 16 s.
6. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə yazılı inşalar. Bakı: Azərb. EAFİEB, 1998, 80 s
7. Kərimov Y.Ş. İmla mətnləri məcmuəsi. Bakı: RS poliqraf, 2007, 183 s.
8. Paşayev A. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin bəzi problemləri (Metodik vəsait) Bakı, Hədəf Nəşrləri, 2012.- 180 səh.
9. Rəhimov A. İmlalar üzərində işin səmərəli təşkili(metodik tövsiyə). Bakı, 1995
10. "Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin yazı işlərinin aparılması və dəftərlərinin yoxlanmasına verilən vahid tələblər". "Ana sözü" j. № 4-6, 1991. səh. 85-86

СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ **PHYLOLOGICAL SCIENCES**

ШАХМАНОВА Г.Ш., ТЛЕУБЕРДИНА Г.Т., НУРЖАКСИНА М.К. [КӨКШЕТАУ, ҚАЗАҚСТАН] АҚЫН АРМАН БЕРДАЛИН АЙТЫСТАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ КӨРІНІСІ.....	3
KARIMOVA ARZU SABIR [BAKU, AZERBAIJAN] INTEGRATION OPPORTUNITIES IN TEACHING PHONETIC LANGUAGE RULES.....	8
MUSAYEVALALA QİSMET [BAKU, AZERBAIJAN] EFFORTS TO IMPROVE PROFICIENCY IN LITERARYPRONUNCIATION.....	13
MAMMADOVA SVETLANA NASIB [BAKU, AZERBAIJAN] OCCUPATIONAL PATHWAYS ASSOCIATED WITH ENGLISH LANGUAGE EXPERTISE.....	19
NAZIM MANSIMOV THE GENRE OF "MULAMMA" IN CLASSICAL PERSIAN LITERATURE AND THE ROLE OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE.....	25
MAMMADOVA İLHAMA [AZERBAIJAN] THE CONCEPT OF THE "ARIF" IN IRFAN.....	36
НАЗИЛЯ АБДУЛЛАЗАДЕ [БАКУ, АЗЕРБАЙДЖАН] ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА (НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА ПОЭТА XX СТОЛЕТИЯ АЛИАГИ ВАХИДА).....	44
МАҚСОТОВА ЛИНДА НҰРЖАНҚЫЗЫ, ЖУМАШЕВА К. М. [ҚАЗАҚСТАН] ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ДИСКУРСТЫҢ ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТІЛЕРІ.....	51
ЖУМАШЕВА КАМШАТ БЕРИКОВНА, САҒЫНДЫҚОВА АЙСЕЗІМ СИЛЫБАЙҚЫЗЫ [ОРАЛ, ҚАЗАҚСТАН] ӘР ТҮРЛІ ЖАСТАҒЫ АДАМДАРДЫҢ БАҚЫТ ТУРАЛЫ ТҮСІНІГІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР.....	56
АҮТАС АБУŞOVA [AZƏRBAYCAN] ORFOQRAFİK SƏHVLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİ.....	61

"IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION"

Контакт

els.education23@mail.ru

Наш сайт

irc-els.com

international scientific centre "Endless light in science"

